

הגהות הגאון ר' אליהו מוילנא (הגר"א)

ר' אליהו ב"ר שלמה זלמן מוילנא נולד ביום הראשון לחג הפסח שנת ת"פ. כבר משחר ילדותו ניכר בגאונותו. בשנות נעוריו ערך גלות ונדד בכמה מדינות. אולם אין בידנו פרטים מדויקים על המקומות שבהם שהה, ויש מסורות שונות בדבר. הגר"א חזר לוילנא ושמר נודע לתהילה בכל תפוצות ישראל, *עד שנקרא בשם "הגאון מוילנא" או "הגאון" סתם. לפי המקובל, לימד הגר"א בשנים הראשונות, לאחר ששב לוילנא, בבית המדרש שיעורי תורה ברבים. אולם לאחר מכן היה לו בית מדרש בביתו, שם התפלל על פי דרכו ובו לימד תורה לתלמידיו המובחרים. ועל כך ראה עוד לקמן. נפטר בג' דחול המועד סוכות שנת תקנ"ח.¹

א. לדרך פרסום כתבי הגר"א

הגר"א השאיר אחריו כתבים רבים,² חלקם כתב בעצמו וחלקם כתבו שומעי תורתו. *לפי הידוע, העלה הגר"א את חידושיו על הכתב עד שהיה בן ארבעים, ומאז והלאה לא כתב יותר,³ וכל תורתו השמיע בעל פה. בין שומעי תורתו היו כאלה שהעבירו את הדברים הלאה בעל פה, והיו כאלה שהעלו אותם על הכתב. מכאן שחלק ניכר מדברי הגאון לא הגיע אלינו בצורה ישירה, אלא ע"י תלמידיו ששמעו זאת מפיו. ברור כי במקרה מעין זה יש אפשרות שהדברים יימסרו בצורה בלתי מדויקת. אפשרות זו תתחזק, אם נצורף לכך את העובדה *שדברי הגר"א נאמרו בקיצור או ברמיזה, ולא קל להבינם.⁴ ואכן, על מידת הדיוק

1 על תולדותיו כתבו כמה חכמים. השתמשתי בעיקר בספר עליות אליהו, המכיל את עלית השער, מעלה הסולם, עלית קיר, תובת יחד ע"י ר' יהושע העשיל לוויין, עם הוספות של חכמים, ירושלים, תש"ל; וכן בספרו של ר' בצלאל לנדוי, הגאון החסיד מוילנא, ירושלים, תשכ"ח, מהדורה שנייה. עתה נדפס ספרו של ר"ד אליאך, הגאון, ירושלים, תשס"ב, ובכמה מקומות הוא דן בדברים שנגענו בהם, ואציין אליו במידת האפשר.

2 ראה: לנדוי, שם, פרק עשרים ושנים, עמ' רצב-שלב.

3 כך כתב ר' ישראל משקלוב בהקדמתו לספר פאת השלחן. וראה עוד: לנדוי, שם, עמ' רצה, הערה 1.

4 כך, לדוגמה, מצינו בספר באור על כמה אגדות, וילנא, תק"ס, דף ה ע"א: "רבינו הגדול אמר על זה המאמר בקיצור, וחזר ופירש לנו בזקנותו, באר היטב בדעתו הרחבה, ומי יכול לשער רחב לבבו כחול

וההבנה של מפרסמי תורתו של הגר"א, בין שפרסמו אותה בעל פה ובין שפרסמו אותה בכתב, נמתחה ביקורת.⁵ יש כמה דוגמאות לכך,⁶ ואנו נסתפק בדוגמאות שנתחדשו בתקופתנו.

החיבור הראשון של הגר"א שנתפרסם הוא פירושו למשלי, שנדפס חודשים ספורים לאחר מיתתו, בשנת תקנ"ח, ע"י תלמידו ר' מנחם משקלוב (להלן: רמ"מ). החיבור נכתב על יסוד דברים ששמע רמ"מ מהגר"א בעל פה. וכה כתב רמ"מ בהקדמתו:

ומודעא רבא לאורייתא שדברי הקבלה הנמצא בספר זה הוא לשונו הקדוש ממש, ומפיו יקרא אלי ואני כותב על הספר בדיו לפניו. כ"א⁷ באיזה דברים סתומים פרשתי דבריו לפי קט שכלי, שקבלתי מפיו ושמתי ציונים שני חצאי עגולים. אמנם זאת ידעתי שכמה דברים מן הפירוש שפרשתי סתימת דבריו אמרתי לפניו ונענע ראשו שכוונתי לכוונתו. אכן הנגלה מהפירוש, כמו ששמעתי מפיו כתבתי תיכף אח"ז בלשוני. ואחרי הודיעי כל זאת בקשתי מהקורא, שאם אחר שקראו כמה פעמים ימצא איזה מאמר מחוסר הבנה, או הלשון אינו סובל המאמר, יתלה האשמה בי, ואפשר לא השגתי דבריו מחמת קוצר המשיג ועומק המושג. וגם אפשר לפעמים שכחתי איזה דבר אף שכמה פעמים חזרתי לפניו, כי זמנין אמר לי שלא כתבתי כתקונו והעמדתי אצלי בגליון בפ"ע. וזאת ידוע כי א"א לאדם להמלט משגיאה... אך לא יתלה ח"ו בפה הקדוש והטהור פה המפיק מרגליות, כמפורסם, ששכלו ועומק בינתו ויראתו עלו למעלה על כל בני דורו ואשר היו לפניו כמה דורות. והדן אותי לכף זכות ידינוהו לכף זכות מן השמים.

למדנו מכאן שאף שרמ"מ שמע הדברים ישירות מפי הגר"א, וכתבם סמוך לשמיעה, בכל זאת חשש שמא יש בדברים שכתב משום אי דיוק, ושלא שגה בהבנת דברי הגר"א. ואכן ר' יהושע העשיל לווין כתב כמה דברי ביקורת על מהדורה זו: "מעט לא כיוון המסדר להשמיע יפה כפי ששמע מהגאון נ"ע אשר דעת שפתיו ברור מללו ובא ואראך כי לא

אשר על שפת הים, אפס קצהו תראה". והובא גם בעלית קיר (לעיל הערה 1), אות כד.
 5 לעניין דברים שבעל פה, ראה: לנדוי (לעיל הערה 1), עמ' רצו, הערה 11, שהביא מספר הליקוטים כתב יד (ראה תיאורו שם, עמ' ת, מס' 5): "והנה שמועה שמעתי מתלמידי החסיד המפורסם שלנו", והואיל ואין השמועה נראית לו, הוא מוסיף: "ואפשר שהם שגו ולא שמעו בכיבור".
 6 ראה: ר"ק כהנא, לחקר ביאורי הגר"א, ת"א, תשי"ז, עמ' יג-מד, שהביא כמה דברי ביקורת כנגד אלו שפרסמו חיבורים שונים של הגר"א, וכן הצביע על כמה אי דיוקים שהיו בהם. כגון: בעמ' טז-יח הביא את דברי הביקורת שכתבו בני הגר"א כנגד גיסם ר' משה מפינסק, שהכין את פירוש הגר"א למשניות סדר זרעים, הנקרא שנות אליהו. דבריהם נכתבו בהקדמה ל"באור על כמה אגדות", וילנא, תק"ס. וראה גם דבריו הקשים כנגד מהדורה זו של ר' ישראל משקלוב בהקדמה לספר תקלין חדתין על מסכת שקלים. החיבור וההקדמה נדפסו גם בש"ס מהד' וילנא. וראה בעניין זה גם לנדוי (לעיל הערה 1), עמ' שג, הערה 2. יש לציין כי חיבורו של ר"ק כהנא נתפרסם שנית עם הוספות ותיקונים במסכת שביעית מן תלמוד ירושלמי עם הגהות הגר"א וביאור הגר"א ולקט ביאורים, ירושלים, תשמ"ב, בסוף הספר מעמ' קצג ואילך.

7 כי אם; היינו, יש דברים שר' מנחם כתבם מפי הגר"א, אבל הוסיף עליהם פירושים משלו.

דקדק להביא כמה מאמרי חז"ל בלשונם", או: "וכן השמיט להביא מדברי חז"ל במקום שהיה לו ראייה מדבריהם", או: "העתיק גם ממכתבים ולא כל הספר יצא מפי הגאון אליו, כי הגאון בכתב יד קדשו ממש כתב להיפך".⁸

אולם יתר על כן. גם אחרים שמעו את פירוש הגאון לספר זה, וע"י כך נשתמרו בידנו כמה נוסחאות והעתקות לפירושו. ר"מ פיליפ, שהוציא לאור בשנת תש"ם מהדורה מתוקנת של הפירוש, על פי כתבי היד וההוצאות השונות, כתב דברים קשים כנגד מהדורתו של רמ"מ:⁹

בעשרות פסוקים לא דק רמ"מ להעתיקם כלשון הכתוב, ובמספר מקומות הביא פסוקים שאינם קיימים כלל... יש שרמ"מ משנה את לשון הכתוב, ויש שהוא מחבר שני פסוקים ויוצא מהם פסוק אחד... בעשרות מובאות מדברי חז"ל לא מדייק הרמ"מ בהבאת הדברים... ויש ורמ"מ מערב מקורות שונים ויוצר מאמר חדש.

דוגמה נוספת הדומה לזו, היא פירושו של הגר"א על ספר יונה. הפירוש על יונה נדפס לראשונה ע"י בניו בשנת תק"ס, ולפי הסכמת הרבנים הכתובה בראש הספר,¹⁰ הביאור הוא מכתב יד של הגר"א עצמו. וזו ההסכמה: "הסכמת מהמ"צ דקהילתינו יצ"ו. להודיע אמר אמת... ופי' על יונה ושאר ליקוטים הם דברים שיצאו מפי אדונינו גאון ישראל וקדושו הגאון רבינו אלי' חסיד זלה"ה שראינו בכ"י ממש". והנה גם לגבי פירוש זה יש לנו כמה מהדורות, ומתברר שבמהדורה הראשונה יש אי דיוקים.¹¹

דברים שאמרנו עד עתה נכונים גם ביחס לביאור הגר"א על שולחן ערוך. יש לזכור כי ביחס לביאור הגר"א העיד ר' חיים מוולוז'ין בהקדמתו כי הביאור היה כתוב בכתב ידו ממש של הגר"א. אף על פי כן מצאנו שחכמי הדורות, העירו כמה וכמה פעמים כי יש גם בביאור טעויות,¹² או דברים שלא יצאו מהגר"א.¹³ הדברים דומים לאמור לעיל על פירושו על ספר משלי ופירושו על ספר יונה.

- 8 עלית קיר (לעיל הערה 1), אות כג.
- 9 ספר משלי עם ביאור הגר"א, יוצא לאור ע"י ר' משה פיליפ, פתח תקוה, תש"ם, עמ' 409–411.
- 10 הפירוש נדפס בתוך הספר, באור על כמה אגדות, וילנא, תק"ס. וראה בעלית קיר, אות ל, שאף הוא כתב כי עפ"י הסכמת הרבנים הספר נדפס עפ"י כתב יד קודשו של הגר"א.
- 11 הפירוש יצא מחדש עפ"י כ"י ע"י יוסף ריבלין, שנזקק לדון בטיבה של המהדורה הראשונה. ראה: ספר יונה עם ביאור הגר"א, ע"י יוסף ריבלין, [כני ברק?], תשמ"ו, מכוא, עמ' 11, אות (ג). ריבלין הרחיב את האמור בהקדמתו, ובתוספת דוגמאות, כמאמר 'ביאור הגר"א לספר יונה', קרית ספר, סב (תשמ"ח–תשמ"ט), עמ' 920–924.
- 12 ראה: לנדוי (לעיל הערה 1), עמ' שטז, הערה 7.
- 13 לנדוי שם, עמ' רכ, הערה 3, ציין לביאור הגר"א, ויש ה' מקוואות, סימן רא סק"ו, שעליו כתב ר' אברהם יהושע פריינד, בהדרת קדש, הוצאת הר"צ מושקוביץ, ירושלים, תש"כ, דף סב ע"ב, ש"דברים הנ"ל לא יצאו מפי הגר"א רק איזה תלמיד טועה כתבן בשמו". בעמ' שעג ציין גם לדברי החזון איש הלכות מקוואות, מהדורה קמא, סימן ז סק"ד: "...גראה שאין זה ממשנת הגר"א ז"ל".

ב. היחס בין הגר"א לתלמידיו

כאמור לעיל, חיבוריו של הגר"א, והן יצירתו שנאמרה בעל פה, נערכו ע"י תלמידיו, והם גם דאגו להוציאם לאור. אולם יש לדעת שהיה מרחק רב בין החכמים המכונים תלמידיו לבין הגר"א, וספק רב אם היו אלו תלמידים במובן המקובל. צא וראה כי הגדול שבתלמידיו, הלא הוא ר' חיים מוולוז'ין, אינו רואה את עצמו כתלמידו.¹⁴ והדברים הללו לא נאמרו על דרך הענווה, אלא כך היה. כלומר, כשר"ח היה מזדמן לילנא מדי פעם, אזי היה מבקר אצל הגר"א, ואז היה שוטח לפניו את שאלותיו וספקותיו.¹⁵ אף רמ"מ הנזכר לעיל, שהוציא לאור את פירוש הגר"א למשלי ושאר חיבורים, למד אצל הגר"א רק כשנתיים פחות שלישי.¹⁶ ואילו ר' ישראל משקלוב, שנתפרסם כאחד מתלמידיו המובהקים, בא אל הגר"א רק כחצי שנה לפני פטירתו, ומדבריו עולה כי רק בשבועיים האחרונים של חייו זכה לשמשו ולקבל ממנו תורה.¹⁷ וכן כתב ר' מרדכי פלונגיין:¹⁸

14 לנדוי שם, עמ' רעה, הערה 13, העתיק קטעים מכרוז שפרסם ר"ח וולוז'ין להחזקת ישיבתו. בין השאר כתב שם: "זוכיתי להקרא עלי שמו הטוב, לומר שאני תלמידו... והודעתי נאמנה שכל האומר כן אינו אלא טועה גמור... ואיך אשים פני כחלמיש, ולא אבוש להקרא בשם תלמידו, אחר שלא זכיתי לקבל מהודו אפילו מקצת, ואף במסכת אחת לא זכיתי להיות בידי הלכה ברורה, כי הספיקות מרובים וההכרעות מעטות, ובקצת הימים אשר זכיתי לשמש אותו, לא זכיתי ממנו אלא לידע צורתא דשמעתתא אחר היגיעה".

15 ראה: ר"י עפשטיין בסוף מכתבו שנדפס בסערת אליהו, וורשא, תרל"ח. הביאו לנדוי, שם, עמ' רעז, הערה 8.

16 כך כתב רמ"מ בהקדמתו לחיבור מגיד מישורים כ"י, כפי שהביאו רא"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ג, ירושלים, תרפ"ט, עמ' 158.

17 ראה הקדמתו לביאור הגר"א על או"ח. יש לציין כי בהקדמת בני הגר"א לביאור הגר"א לאו"ח, שבה הם מונים את תלמידי אביהם, אין הם מונים את ר' ישראל.

18 בספרו בן פרת, על תולדותיו של ר' מנשה מאיליא, וילנא, תרי"ח, עמ' 19. ראוי לציין כי על ספר זה יצא קצף גדול לאחר פרסומו, ויש המערערים על אמינותו של ר' מרדכי. ראה סיכום העניין אצל: ש' ורסס, 'מרדכי פלונגיין – דיוקן של משכיל נוסח העיר וילנא', בתוך: בין היסטוריה לספחות, ספר לכבוד יצחק ברזילי, תשנ"ז, עמ' קמט–קסא (על הספר בן פרת ראה שם, עמ' קנג–קנד. הוא ציין להמגיד שנה שנייה [כצ"ל] (תרי"ח) עמ' 35, ויש להוסיף גם את המכתבים שנדפסו שם עמ' 50–51, ואין להאריך בזה כאן). ראה עוד בספר אוצר אגרות קודש לר' אברהם חיים דב לויין, ירושלים, תשי"ב, מכתב סו, עמ' כז, שכתב בחריפות רבה כנגד חיבור זה ומחברו, אלא שלא פירש את שמו. בקונטרס משפחת רם לר' שמריהו יוסף קרליץ (נדפס בתוך ספר שבעה ספרים נפתחים, שערי תבונה על עניני שיעורים לר' ישראל יעקב קניבסקי, ושאר ספרים, בני ברק, תשמ"ו), עמ' יד, סי' ח [אגרת ר"י קניבסקי נדפסה גם בקובץ אגרותיו בשם קריינא דאגרתא בעריכת ר"י קניבסקי, בני ברק, תשמ"ו, חלק א, עמ' רסה, אגרת רנג], פירש את שמו וכתב כי ר' מרדכי היה המגיה בדפוס ראם בוילנא, והוא גם הגיה את מדרש רבה "וכאשר חתם א"ע [=את עצמו] בהקדמת המדרשים החדשים מדפוס חנ"ל אשר גם שם נתנו לו המדפיסים יד ושם שלא כהוגן להיות הוא הכורך בתוך ספר הקדוש יפה תואר". ר' שמריהו מוסיף, שר' מרדכי הגיה גם את ההערות בגליץ שו"ע יו"ד הנקראות בשם "מלואים" [יש לציין כי בשער הספר העלימו המדפיסים את שמו, ע"ש], והוא מוסיף: "זע"כ אולי ימצא איזו דבר שלא כהוגן בספר מלואים לא יקשה בעין הקורא, כי ידוע ומפורסם דרכו לכל יודעין

וככה שמעתי מפי איש אמונים אשר שמע מפי הגאון ר' חיים מוואלאזין זצוק"ל כי אך שקר יהללו האנשים האומרים כי תלמידי הגר"א המה, כי מלבד השיעורים אשר הגיד בקלויז יסוד¹⁹, לא למד תורה עם אדם, ורבי חיים [מוולוז'ין] אמר על נפשו, כי מעולם לא לקח תורה מפיו, ורק כפעם בפעם השיב לו על שאלותיו אשר שאל אותו.

וכן כתב בעל "חזון איש"²⁰: "אין לתמוה אם הגר"ח והפה"ש [=והפאת השלחן] לא ידעו דעת הגר"א כי תלמידי הגר"א בקרו את הגר"א רק ימי מספר בשנה"²¹. אפשר שהאמור כאן על תלמידיו, יש בו כדי להסביר גם את פשר המהדורות השונות והנוסחאות השונות של חיבורים מסוימים. מסתבר שכל תלמיד שמע והבין כפי אשר יכלה נפשו. כל תלמיד כתב לאחר מכן את הדברים כפי שהוא הבינם, אבל הדברים לא היו תמיד למראה עיני הגר"א. היות שהחיבורים פורסמו לאחר פטירתו של הגר"א, לא ניתן היה לברר ספקות שנתעוררו בעינינים הקשורים לחיבור. דוגמה לדבר הם דברי ר' מאיר מוילנא, שהוציא לאור את הפירוש "אליהו רבא" על סדר טהרות, ברין, תקס"ב.²² כך כתב בהקדמתו:

ויהי כשכתי בביתו ואמצא חן לפניו ואשרתהו ואצוק מים ע"י אליהו... והנה זה סדר טהרות רבות יגעתי עד שמצאתי ושנה ושלוש עמדי... זה לי ימים רבים אנכי בביתו... גם אנכי חזרתי שניתי גם שלשתי לפני הרב גם משניות גם תוספתא... ויהי בעלות ה' את אליהו השמים... אמרתי אכתוב זאת זכרון בספר למען לא תשכח מפי... והנני מפיל את תחינתי לפני כל קורא בספר הזה כי יקשה ממנו דבר חלילה להאשים את הרב ז"ל, כי זאת ישיב אל לבו, לו יקריב את הדבר הקשה אל הרב והשיבהו דבר, או על דרך סברא או יודיעהו גירסתו כנודע כי היה לו גירסאות חדשות בש"ס בבלי ובירושלמי ובספרי וברייתות, ואם אני ידעתי והקשיתי את הרב היה משיבני דבר, אפס לא השגתי להקשות ולא שאלתיו לכן אין השב. או יאמר האיש אשר יקשה דבר ממנו, אולי משגה הוא בידי, כי נשכחו ממני דברי הרב ולא כתבתים על נכון, כי כתבתי אחרי מותו את אשר קבלתי בעל פה.

ומכיריו". אולם הערער על אמינותו יצא ביחס לדרכו בהגהת ספרים, ואין לדעת אם כלולים בכך גם דברים אחרים. יש להוסיף כי ר"ד אליאך, אבי הישיבות, ח"א, ירושלים, תשנ"א, עמ' 40–41 והערה 5, מערער על עצם השמועה שכתב פלונגיאן, והוא אכן סבור שר"ח היה תלמיד הגר"א, עיין שם במקורותיו. אמנם הוא לא ציין לכל המקורות שהכאנו.

19 נראה שהוא נוסד ע"י אדם ממשפחת יסוד. על משפחה זו וכנויה ראה: ר' דוד טעביל אפרתי, תולדות אנשי שם, וורשא, תרל"ה, דף ט ע"א.

20 קובץ אגרות מאת מרן בעל חזון איש, בני ברק, תשל"ו, חלק שני, סי' כב, סוף עמ' לו.

21 כך כתב גם ר"ל הכהן מימון בספרו תולדות הגר"א, ירושלים, תשט"ו, עמ' קד–קו, והוא מסתמך גם על דברים בעל פה שאמר לו ר' אפרים זלמן הלוי סלוצקי איש וילנא בשם הגר"א.

22 יש לציין שבני הגר"א התנגדו להדפסת הספר תואיל והעתקתו משובשת. ר"ק כהנא (לעיל הערה 6), עמ' כח–כט, הוכיח את צדקת הבנים, וראה עוד: לנדוי (לעיל הערה 1), עמ' דש הערה 3.

ג. הטלת פיקוח על פרסום יצירת הגר"א

שבועות מעטים לאחר פטירת הגר"א כבר חששו דיני וילנא, פן יאמרו בשם הגר"א דברים שלא יצאו מפיו. לפיכך נתכנס בית הדין ב"ט בכסלו תקנ"ח, והורה להכריז ברכים:

באשר שנמצאו איזה אנשים אומרים דינים והנהגות ופירושי תורה בשם מו"ר תפארת ישראל הגאון האמתי המנוח החסיד המפורסם הכ"מ [=הרינו כפרת משכבו], וידוע ומפורסם שלא יצא מפה קדוש הגאון הג"ל דבר שאינו מתוקן ח"ו כאשר המה בכתובי חבוריו בנגלה ובנסתר הכל על קו האמת, ויש לחוש פן יוקבעו הדברים שאומרים בשמו להלכה וגם יודפס בדפוס כאשר עינינו רואות שיש בהרכה ספרי קדמונים דברים אשר לא יצאו מפי המחבר, ולהסיר המכשלה הזאת בכך יצא מאת שני כתות דינים שהאי²³ השמשים דק"ק יצ"ו יכריזו בכל בתי כנסיות ובכל בתי מדרשות דקהילתינו יצ"ו שלא ישמע ולא יאמין שום אדם לדברי האומר בשם הגאון החסיד זצוק"ל בע"פ, או יביא כתב שהועתק מכ"י הגאון הג"ל, איזה דינים והנהגות ופירושי תורה, עד שיתברר בבירור גמור, שהם מכתבו הגאון הג"ל שבכתב ידו ממש, ויקיים הכתב ע"פ בד"ר דק"ק יצ"ו [=על פי בית דינא רבא דקהל קדוש ישמרו צורו ויברכו], בצירוף מורי הוראות דק"ק יצ"ו, ופשיט' שלא להעלות שום דבר בדפוס ע"ש הגאון עד שיתברר כנ"ל, וכל מי שידפיס איזה דבר בלי בירור כנ"ל הורע חזקתו, ולא להאמין בו שהם דברי הגאון הג"ל ומחמת שהמנוח הגאון החסיד הקדוש זצ"ל הי' עמוד הדור מצוה על כל אבות בתי דינין והגאונים ומאזה"ג [=ומאורות הגדולים] וכל ב"ד וראשי עם קודש בכל המדינות והקהילות בכל תפוצות ישראל לפרסם הדברים הג"ל על פי כרוז ודפוס...²⁴

כדאי להוסיף כי אף בימינו נתעוררה שאלת בעלות הגר"א על כתב יד שיצא לאור. הכוונה לספר קול התר לר' הלל שקלובר תלמידו של הגר"א, ובו חזון נפלא של הגר"א. הספר יצא לאור ע"י ר' מנחם מגדל כשר, כנספח לספרו התקופה הגדולה, ירושלים, תשכ"ט. ר' משה שטרנבוך, בקונטרסו בעיות הזמן בהשקפת התורה, ירושלים, תשכ"ט, יצא כנגד חיבור זה, ומערער על קביעת ר"מ כשר שהספר הוא מתורת הגר"א ומתלמידיו. במבואו, עמ' 5, כתב:

יש להתפלא על הרב כשר, שבדאי ידע מהחרם שהוציאו הבית דין בוילנא מיד אחר פטירת הגר"א זצ"ל, שאסור להוציא שום דבר בשם רבינו זצ"ל בלי בדיקה והסכמה על ידי בית דין, והוא מדפיס ספר שמכניס אור חדש לגמרי בשיטתו של

23 בנוסח הכרוז שבספר יונה (ראה לקמן הערה 24) כתוב: שהאלופים.

24 פורסם כפתח המחזור הראשונה של שנות אליהו, לכוב, תקנ"ט, וכן מעבר לשער הספר כיאור על ספר יונה, וילנא, תק"ס, בשינויים מסוימים. על כל האמור כאן, ראה לנדוי (לעיל הערה 1), עמ' רצג, שהוסיף: "על כמה מתלמידיו הוטל לבדוק אם הכתבים כתיבת ידו ממש". ברם לא מצאתי לשון זה בכרוז וילנא.

הגר"א זצ"ל, ובמח"כ [=ובמחילת כבודן] לא ביקש שום הסכמה מגדולי הדור, ולא חש לחרם קדמונים בזה כלל.

לדעת ר"מ שטרנבוך, האיסור שהטיל בית הדין של וילנא לא היה איסור זמני, אלא הוא קיים במשך כל הזמן. ואע"פ שבית דין זה בטל, אין אדם יכול לפרסם חיבור חדש על שם הגר"א, אלא אם כן קיבל הסכמה מחכמי הדור.²⁵ יתר על כן, לדעת ר"מ שטרנבוך, האיסור שהטיל בית הדין של וילנא מכוון לא רק על כתבי הגר"א, אלא גם על כתבי תלמידיו המפרשים או המתייחסים לתורת רבם.²⁶

ד. שמועות בשם הגר"א

מכאן אנו למדים כי היו מתהלכים פירושים שונים, ופסקי דין שונים, המיוחסים לגאון. ואכן דבר ידוע הוא כי הרבה פירושים שנאמרו משם הגאון, אתה מוצא שנאמרו דברים כדוגמתם כבר לפניו. ברור שאפשר לומר שאכן הם יצאו מפי הגאון, וכמה חכמים נתכוונו לדבר אחד. אבל אפשר ואפשר שלפנינו דברים שנתייחסו לגאון, והוא לא אמרם.²⁷ דוגמה מוחשית לדבר אפשר לתת מדברי ר' יצחק אייזיק חבר, שכתב בספרו מגן וצינה, [יוהנסבורג, תרט"ו], פרק י:

25 כבוד שחכמי דורנו אינם יכולים לכרז אם הכתב הוא כתב ידו של הגר"א, אלא אם כן ישוּו זאת עם כתבים אחרים, שיש עליהם מסורת מהימנה שהם כתב ידו של הגר"א. לפיכך נראה, כי הסכמה כיום יכולה להיות מושגת רק על יסוד השוואה עם שאר תורת הגר"א. ברם דומה כי בהשוואה זו יכולות להיות דעות שונות, ונתת דבריך לשיעורין.

26 כך העירו ב'המעין', לו, ג (ניסן, תשנ"ז), עמ' 75, וראה שם הערה 13, שכתבו כי רמ"מ כשר כתב שהחיבור קול התור יצא כך מתחת ידו של ר"ה שקלובר תלמיד הגר"א, ולא כך הוא, אלא זה הוא עיבוד מאוחר של דברים בעל פה ובכתב שנמסרו בידי תלמידי הגר"א, מייסדי היישוב האשכנזי בארץ.

27 אציין כאן ללנדוי (לעיל הערה 1), עמ' קיז, הערה 14; וכן סוף עמ' שנט (לעמוד קכד, ציון 3). ואוסף עוד כמה דוגמאות. הפירוש ע"ש הגר"א המובא ברש"ש, ברכות לד ע"א, תד"ה פסוקא (נמצא גם בלקוטים בסוף דבר אליהו על איזב, ורשא, תר"ד), נמצא בספר אור יקות, לר' מאיר יצחקי, קושטא, תקי"ד, משם ר' יהודה אשכנזי, ע"ש שהביא כמה פירושים. הפירוש ע"ש הגר"א המובא בהגהות רצ"ה חית, שבת לא ע"א, בשעה שמכניסים וכו', נמצא בהקדמה לספר סמיכת חכמים על ברכות לר' נפתלי כץ (וראה בעלית קיר, אות יג, בסופו, שהביא כמה דברים בשם הגאון הנמצאים בהגהות רצ"ה חיות. הוא הראה שם כי חלק גדפס בחידושיו, וחלק שהוגד לרצ"ה חיות כן בשם הגאון, אינו שלו. בעלית קיר מנה מקום זה, אבל לא אמר עליו מאומה, ואין לדעת מה רצה לומר, ואולי יש כאן השמטה). פירוש הגר"א על משה כתב בדמע (כבא בתרא ח ע"א), הנמצא בקול אליהו על פרשת וזאת הברכה, אות ק"ג, נמצא על שם כמה חכמים, ראה: צפונות, ז (תש"נ), עמ' נט; שם, ח (תש"נ), עמ' קטו; שם, י (תשנ"א), עמ' קכד-קכה, ובציונים שם. עיין בכל הציונים מראה כי פירוש זה מובא ע"י כמה מחברים כחידושם העצמי, חלקם פעלו לפני הגר"א וחלקם אחריו. הארכתי בעניין מאמרים המיוחסים להגר"א במאמרי 'קונטרס אמר אליהו', ישודן, ו (תשנ"ט), עמ' תשלד-תשסב; ז (תש"ס), עמ' תשז-תשלד; ח (תשס"א), עמ' תשפו-תתה.

בתשוב' בנין עולם²⁸ שנדפס מחדש, בפתיחה, אות ו, של הרב בן המחבר, בהגה שם, כתוב קצת מזה ברמיזה בשם רבינו הגדול הגר"א ז"ל מוילנא. אבל השומע שמע וטעה, כי אינו מדברי הגר"א, מבטני יצאו הדברים ומפי שמע זה, וכבר הודה לי בעל הפתיחה בעצמו שטעות הוא בזכרתו, ובעבור שכבר הוכרז מבד"ר [=מבית דין רבא] דק"ק וילנא שלא יודפס דבר בשם רבינו הגדול ז"ל מה שאין ידוע בכירור הממנו, כמו שנדפס בספר שנות אליהו, לכן עשיתי רצון בעל הפתיחה להודיע נאמנה.

ה. הגהות הגר"א לתלמודים

אין אנו רוצים לעסוק כאן בכל יצירתו של הגר"א, אלא רק בהגהותיו לתלמודים. כל הדברים האמורים עד עתה, באים ללמדנו עד כמה חייבים אנו לנהוג בזהירות בבואנו לבדוק דברים המיוחסים להגר"א. נסקור אפוא, את הדפסת ההגהות, ונראה מה נוכל להסיק מכך.²⁹

(א) לתולדות הדפסת ההגהות עד דפוס וילנא שנת תר"מ

הגהות הגר"א לתלמוד בבלי נדפסו לראשונה בדפוס ווין, שנת תקס"ו. המדפיס היה הנוצרי אנטאן שמיד.³⁰ בשער נאמר, בין השאר: "ואני הנה נתתי לו שכם אחד על כל ספר הש"ס אשר באו בדפוס, והוא הגהות ותיקונים על ספר הש"ס אשר לקחתי מיד מה"ג [=מאור הגולה] הרב הגאון המפורסם מוהר"ר אליהו וילנא זצוק"ל". לאחר השער נמצאת הקדמה מאת המגיה יהודה ליב בן זאב.³¹ בהקדמה סקר בקצרה את תולדות ההגהות לתלמוד, ולכן נביא חלק מדבריו:

ומאז נחתם התלמוד הגדול הזה ורחב ידיים, משנה וגמרא פי שנים, וישוטטו רבים לבקש דברי א-להים חיים, ונפל בידי סופרים רבים ומעתיקים, למען ישלח כל איש

28 הכוונה לספר תשובותיו של ר' יצחק אייזיק חבר, ורשא, תר"א. לספר זה הקדים ר' יסף, בנו בכוח של המחבר, דברי פתיחה.

29 על המהדורות השונות של הגהות הגר"א, יש לציין למאמרו של משה עסיס, 'להגהות הגר"א על מסכת שקלים', תרכ"ץ, נג (תשמ"ד), עמ' 97-114. המחבר דן בעיקר במסכת שקלים, אבל נראה שניתן לקבל את מסקנותיו בצורה רחבה יותר.

30 על בית דפוס זה ראה: מ' לטרס, 'דברים אחרים הנוגעים לתולדות מלאכת הדפוס וכו'', בטורים (בעריכת נ' קלר), כרך ב (תרכ"ו), עמ' 20-36.

31 הוא המרדקדק הנודע שכתב כמה ספרים, ביניהם ספר דקדוק בשם תלמוד לשון עברי, שנדפס בכמה וכמה מהדורות עם תוספות שונות. יהודה בן זאב זוהה עם המשכילים, ומשום כך יצא עליו הקצף. על תולדותיו וחיבוריו ראה: ר' קלוזנר, ההיסטוריה של הספרות החדשה, ירושלים, תשי"ב (הוצאה שניה), חלק ראשון, עמ' 178-190. וראה גם מה שכתב א"מ הכרמן, בהוספותיו למאמר על הדפסת התלמוד, עמ' ולט-רמא. קלוזנר כתב שם, עמ' 181, שבן זאב היה מגיה באופן רשמי, אבל כאמת פעל הרבה יותר, מכיוון שהוציא לאור, בייחוד על ידי המדפיס שמיד, כל מה שמצא לנכון להוציא. אפשר שהתוספות החדשות בתלמוד של אנטאן שמיד, נעשו ביזמת בן זאב.

ידו לקחת מעץ חיים הוא למחזיקים, ומאז נעתק התלמוד בכתב והעתקה, רבה המכשלה והפוקה, כי לא כל האצבעות שוות, ובפרט בצורות אותיות הכתיבה המשלבות, ואם איש אחד עות תמונות האותיות והצורות, והיה המעתיק הבא אחריו נפל במהמורות... ושגגת סופרים נמהרים עלתה זדון, להרכות בישראל ריב ומדון, וזאת היתה אשר נמצא בדברי הראשונים, הר"ף והרמב"ם ובה"ג ורש"י ותוספות ושאר הגאונים, מחולקים בנוסחא ובגרסא הם נדונים, ובצורות לשונות הרבות איש איש לדרכו פונים, ואנחנו לא נדע למי מקדושים נפנה ומי דבריו נכונים. אך מאז צלחה רוח מלאכת מחשבת על אנשי הדור, להמציא מלאכת הדפוס, החלו השכרים להסתם ופרצות לגדור, כי במלאכת הדפוס יעשו כוונים, זה לעמת זה נכונים, להעלות ענין אחד בתמונה אחת אלפים מונים... ומני אז קמו והתעודדו בכל דור דור רבנים וגאוני ארץ, לגדור גדר ולעמוד בפרץ, לישר הגרסאות ולהשוות הגוססאות... ומן הגודעים בשם המלאכה היקרה הזאת, הגאון מהרש"ל והר"מ³² והרש"א ומהר"ם לובלין, ואחריהם החזיקו שאר אנשי מופת, מדי צאת ש"ס חדש מבית הדפוס, להרכות בהגהות ותיקונים... ואחרון אחרון חביב... הרב הגאון הגדול מופת דורו מו' ישעי' ברלין זצ"ל... ועתה בית יעקב שאו ידיכם קדש הבו ברכה, לאדון המדפיס אנטאן שמיד אשר זכה... ופזר נתן ליורשי הגאון מו' אלי' וילנא לזכות גם בהגהותיו... ובעבור כי הגהות האלה³³ ותוספות מרא' המקומות רבו כמו רבו על הגליונות, עד אפס מקום להציג גם ההגהות האחרות מהגאון מוהר"ר א"ו [=אליהו וילנא] במקומם, לכן הפרדתי אותן מפנים המסכת, להציב אותן לבדנה בראש כל מסכת ומסכת,³⁴ ובפנים רמזתי בכל מקום אשר הגה"ה שם בסימן כוכב סגור כזה [*] ובצדו כתוב בגליון, עיין הגהות,³⁵ והקורא ידע כי במקום סימן הזה יש מקום עיון בראש המסכת,³⁶ ולשכנו ידרשנו וימצא רשום באר היטיב נסמן כל דף עמוד ושורה,³⁷ ומצוין אם הוא מוסב על רש"י תוספ' או גמרא...

- 32 נראה שכוונתו לר' מנוח הענרל, בעל חכמת מעוז, שכתב שהוא ממשיך את פעולת רש"ל, ולפיכך כתבו כאן סמוך לו.
- 33 כוונתו לכל ההגהות שבדפוסים השונים של התלמוד, עד אלו של ר' ישעיה ברלין, ועד בכלל.
- 34 במסכתות שבועות ועדות דף ההגהות אינו נמצא בראש המסכת אלא בסופה. אפשר שיש עוד מקרים כגון זה, אבל לא בדקתי.
- 35 יש מסכתות שלא נמצא ציון זה, וגם לא נכתב מאומה בגליון, כגון: סנהדרין, מכות, שבועות, עדויות. שאר המסכתות לא בדקתי.
- 36 אבל יש גם טעויות בציון זה. כגון בכרכות ב ע"ב, רש"י ד"ה והלא כהנים, יש ציון על ר' יהודה לטעמיה, אבל אין הגהת הגר"א בזה.
- 37 במסכתות עירובין ומכות לא צוינו השורות. ייתכן שיש עוד מסכתות שלא צוינו השורות, אבל לא בדקתי זאת.

הגהות על מסכת ברכות

מהרב הגאון החסיד מ' אל" ווילנא זלה"ה

מק	עמוד שורה	דף עמוד שורה
ב	רש"י	ד"ס קס"ד רונ"ב' — סייט — ל"ב כב —
		ל"ב פלינים : ד"ס סייט ר"א פסלך
		פני פיל — ל"ב יחד כמ"י פיל
		לדנס תר"י תלמס פיל ולר"י ג' רביעי
		כיל (שנת ל"ד) :
ג	ר	ד"ס כיטור — פ"ט בעות סרלפוטות
		כו' — ל"ב — סינוק :
ו	ב	לדבר הלכה — ל"ב ג' סייף
		וכלפ"ט מצוה :
ח	א	ס"ד ואני — ל"ב ג' ר"ף ורל"ט
		אין תפלתו של אדם נשמעת
		לא בבהכ"נ שנ' ואני :
יד	ב	רש"י ד"ס ופתי פרכין כו' דסייע פני' — לו ב ס —
		נמק פני' ור"ב קריפס :
ט	ב	ד"ס זין כו' וכן זרין כו' ל"ב ירוסלמי :
י	א	כב גמ' ואין מברכין כו' — ל"ב וכן סוס
		ג' סתוס' אכל ג' סריף וסנוטוס
		ומכריזין לפני' ולאחר' וכן סוס
		נחוספת
כה	א	ב — ולא כנגד צואת חורים — נמק
		ול"ב נחוספת' ל"ב ג' :
		— לו — ומתחיל במקו' שפסק — נמק :
כו	ב	ב — כליל שבת שתיים — ל"ב שתיים
		של שבת ג' ר"ף וטל"י פוסקים :
כח	ב	ז — שלא אכשל — ל"ב נמס קודם
		ולא יכשלו חבירי :
כט	א	לו — אתה תענה — ל"ב כי אתה
		עונה בכל בני' ג' ר"ף ורל"ט
		סיין רעניס :
ל	ב	לט — ר' יהושע כו' עד ר' אליעזר —
		נמק ול"ב נחוספת' ל"ב ג' :
מ	ב	ד' מחסור' — ל"ב חסוב בעיניך
		עשה — ג' ר"ף ורל"ט :
כ	א	טו — ותפסכני לשלום — ל"ב
		והחזירני לביתי לשלום :
מט	ב	טז — ותשלח ברכה במעשה ידי' —
		נמק :
נ	ב	נ — ובעיני כל הואי — ל"ב כי אתה
		שומע כו' סוד .

אניסא

על ההדפסה הסכימו ר' משה מינץ אב"ד אובן ישן, ר' יעקב אורתשטיין אב"ד לבוב, ור' יוסף הויך גלצהרט אב"ד זאמושטש. ר' יעקב כתב בהסכמתו, בין השאר (ראה עמ' 470):

לאשר בקשוני האדון הגדול אנטאן שמיד... ע"י אמצעי הרבני המופלג החכם השלם הנגיד מוהר"ר זאב דוב שיף מק"ק זאמושט, לאשר עלה על לבו להדפיס מחדש ספרי הש"ס, וכפי דברי הרבני הנ"ל נשלחו כבר לאדון הנ"ל הגהות מהגאון האמתי החסיד המפורסם מוהר"ר אליהו זלה"ה מוילנא.

לא נתברר מי שלח את הגהות הגר"א, ומי העתיקן מגליון הש"ס שלו.³⁸ גם אין אנו יודעים באיזה אופן הן נשלחו. לאמור, אין אנו יודעים בכירור מה רשם המעתיק, ובאיזה אופן רשם. בהגהות שלפנינו יש לנו, כפי שכתב המגיה שהובאו דבריו לעיל, רישום של דף התלמוד, מספר השורה, ציון על מי מוסכת ההגהה, כגון: גמרא, או: רש"י, או: תוס', ולאחר זאת "דיבור המתחיל", היינו ציטוט מהתלמוד או מהמפרשים, עליו מוסכת ההגהה. על פי בדיקה במסכתות ברכות וסנהדרין מתברר, כי ברוב המקרים של המקרים מתאים מספר השורה לנדפס בדפוס וויין.³⁹ אבל במסכתות אחרות⁴⁰ קיימת אי התאמה בין מספר השורה לנדפס בדפוס וויין. אי התאמה זו קיימת ביחס לציון הדף. היינו, בדף הגהות הגר"א צוין דף יו, ואילו בדף התלמוד נדפס: טז. גם ה"דיבור המתחיל" אינו מתאים באופן מוחלט.⁴¹ לכן סביר לומר כי מספר השורה, ציון הדף ו"דיבור המתחיל", הושארו כפי שהגיעו לידי המדפיס ולא שונו על ידו.⁴²

לאחר מכן הודפסו הגהות הגר"א בדפוס דיהתפורט, תקע"ו-תקפ"א, ובדפוס קאפוסט תקע"ו-תקפ"ח. בדפוסים אלו נדפסו הגהות הגר"א באותה מתכונת שבה נדפסו בדפוס וויין. לאמור, הן נדפסו בפני עצמן בדף מיוחד בסוף המסכת, עם ציון מקומן על פי הדף והשורה.⁴³

38 כבר העיר על כך רבינוביץ, מאמר, עמ' קכט, הערה 1: "זאיני יודע מי העתיק בעדו הגהות הגר"א מכתובת ידו הקדושה על התלמוד שלו".

39 גם במקומות שאין אי התאמה, דומה שיש לתלות זאת בטעות. כגון ברכות לה ע"ב שורה ח א"ל אין, נרשם שיש הגהת הגר"א, ואילו בדפוס וויין השורה היא שורה ט. ועוד בכגון זו. וראה לקמן הערה 91.

40 בדקתי את המסכתות סוכה, מגילה, קידושין ושבועות.

41 כגון בדף הגהות הגר"א נרשם (ראה לקמן עמ' 441-442): סנהדרין דף פד א שורה כח בתורה אור דברים ג, נמחק ונ"ב שם יז. והנה בתלמוד באותה שורה נמצא מודפס כבר: שם יז. דוגמה שנייה: [שם] פז א שורה ג זה הדין דין נמחק דין שני. בתלמוד באותה שורה אין "דין" שני. אגב, גם בדפוס וילנא נמצאת הגהה זו, ולפי נוסח וילנא אין לה מובן.

42 דוגמה בולטת היא האמור בדף ההגהות של סנהדרין לב ע"ב, שורה כח, בפרס צ"ל כוזמי (ראה לקמן עמ' 439 ובהערה שם). והנה בתלמוד עצמו אין בעמוד זה המלה "בפרס". הכוונה לאמור שם, שורה כח: אחר ר' מתאי לרזמי. כלומר, בתלמוד שלפני הגר"א היה רשום: אחר ר' מתאי לפרס או בפרס, ואף שאין נוסח זה בתלמוד מהדורת וויין, המדפיס לא שינה את האמור בדף ההגהות.

43 ראה על דפוסים אלו: רבינוביץ, מאמר, עמ' קכט-קלב. אלא שכתבאורח של רבינוביץ לא נאמר אם ההגהות נדפסו על הגליון או בפני עצמן. ועל כך יש להוסיף את תיאורו של מ' עסיס (לעיל הערה 29), עמ' 112-114, שהבהיר ותיקן כמה עניינים בדברי רבינוביץ. יוצא מהכלל הוא דפוס פיורדא תקפ"ט

יש לציין כי במסכת ברכות דפוס קאפוסט לא נדפסו הגהות הגר"א. הדפסת ההגהות החלה ממסכת שבת. את ההגהות על מסכת ברכות השלימו המדפיסים בסוף מסכת עירובין. אחרי הגהות הגר"א במסכת שבת נדפס:

א"ה [=אמר המדפיס] בהיות שראה ראיתי רוב הצמאון שצמאים עם ה' להגהות הנ"ל שנדפסו בע"מ [=כעיר מלוכה] ורין לכן העלתים על משבח [כך!] הדפוס שלי. והנה שמעתי מפה קדש הרב הגאון המפורסם זקן ויושב בשבת תחכמוני כש"ת מוהר"ר חיים מוואלאזין נ"י שהגהות הנ"ל נדפסו בשבוש, לכן הוכרחתי לעיין בהם ולתקנם, אך מי יוכל לבא אחר המלך ולירד לעומקו של הלכה לעמוד על דעת הגאון זצ"ל. לכן שמתי הגהותי תוך מרובעים ובאיזה מקום שהוכרחתי להג"י הלשון העמדת הלשון כאשר מצאתי כתוב. ואשר הגהתי העמדתי לכדנה תוך מרובעים. ואם שגיתי אתי תלין.

המדפיס אנטאן שמיד הדפיס שוב את כל התלמוד בשנים תק"ץ-תקצ"ג. בשער נדפס, בין השאר: "ואני הנה נתתי לו שכם אחד על כל ספרי הש"ס אשר באו בדפוס, והוא הגהות ותיקונים על ספרי הש"ס אשר קניתי לי מיד יורשי מאור הגולה הרב הגאון המפורסם מוהר"ר אליהו וילנא זצוק"ל". אין ספק שבזה רצה המדפיס להודיע, כי כל אלו שהדפיסו את הגהות הגר"א עד עתה, הדפיסו אותן על פי הש"ס שנדפס על ידו בשנת תקס"ו, והם עשו כן שלא ברשות, שהרי הוא קנה את ההגהות מהיורשים.⁴⁴ בדפוס זה חל שינוי בצורת הדפסת הגהות הגר"א. הן נדפסו בתחתית העמוד, ומקומן באותו עמוד מסומן באות. מובן שבעקבות שינוי זה הושמטו הציונים לדף ולשורה, וכן הושמט ה"דיבור המתחיל". בדפוס הראשון היו כמה טעויות בציון מקומן של ההגהות, והן תוקנו בדפוס זה.⁴⁵ אבל מאידך גיסא, יש מקומות שבדפוס השני הודפסו שלא כהלכה.⁴⁶ כן מצאנו כמה שינויי נוסח קלים בהדפסת ההגהות, והם נעשו ע"י המדפיס או המגיה.⁴⁷ כן מצאנו הערה אחת

(ראה: רבינוביץ, מאמר, עמ' קלב), ששם נדפסו ההגהות על הגליון. אלא שבדפוס זה נדפסו רק מסכתות ברכות ושבת.

44 ואתה שומע כן גם מההקדמה לאותה מהדורה שכתב ר' אלעזר הלוי איש הורוויץ: "וקנה הגהות אלו מיורשי הגאון הנ"ל בכסף מלא, להיות הזכות לו לבדו, ואין לאיש אחר בלעדו".

45 אתן דוגמאות ממסכת ברכות. בדפוס הראשון נדפס: דף כה א שורה ב, ולא כנגד צואת חזירים – נמחק ונ"ב בתוספת' לא גר' לה. דף כה א שורה לו, ומתחיל ממק' שפסק – נמחק. אבל זו טעות כיוון שההגהה השנייה מקומה בדף כד ע"ב עוד לפני ההגהה הראשונה. ואכן, בדפוס השני הודפסה ההגהה במקומה הנכון. ויש עוד טעויות בכגון זו.

46 גם כאן הדוגמאות ממסכת ברכות. בדף כט ע"ב נדפס: ותשלח וכו' יש למחוק. אבל לא נכתב כאן כמה יש למחוק. אבל בדפוס הראשון נכתב: ותשלח ברכה במעשה ידי – נמחק. או בדף מד ע"א, נשמט בדפוס השני: וכן הוא גי' הרי"ף והרא"ש.

47 כגון ההגהה הראשונה בהערה 45, נדפסה בדפוס השני כך: ולא כנגד צואת חזירי' יש למחוק, כי בתוספת' לא גריס לה. לכאורה ההבדל אינו משמעותי. אמנם אפשר לומר שיש כאן הבדל גדול, כתוצאה מהניסוח השונה. לפי הנוסח הראשון, הגר"א מסר לנו שיש נוסח אחר באותו עניין, כפי שעשה בהרכה הגהות, אבל לא חיזוה את דעתו עליו. לפי הנוסח השני, הגר"א גילה את דעתו שיש

מאת המדפיס, או המגיה.⁴⁸ אולם ברור שאין הכדל משמעותי בין דפוס ויין תקס"ו לבין דפוס ויין תק"ץ. לאחר דפוס ויין תק"ץ, הודפסו הגהות הגר"א במהדורות שונות של תלמודים.⁴⁹ השוואה קצרה בין הגהות הגר"א בכל הדפוסים הללו, ואין להאריך בזה כאן, מלמדת כי הן הודפסו לפי הגהות הגר"א שבדפוס ויין. לעתים אף הודפסו בטעויות דפוס מסוימות, שאין כאן המקום לפרטן.⁵⁰

(ב) הדפסת ההגהות בדפוס וילנא ויחסן לדפוס ויין

בדפוס וילנא תר"מ-תרמ"ו, כתבו המדפיסים כי במהדורה זו יש:

הוספות להגהות הגר"א ז"ל וביותר לסדר זרעים ושקלים ותמורה, מעצם כיי"ק [=כתב יד קודשון] יש שנעתקו מגליון הש"ס שלו, אשר כמה מסכתות ממנו היו בידי הג"מ יהודה בכרך ז"ל אב"ד סיניי בעל גמוקי הגר"ב.⁵¹ וקנינו אותם מבניו יחי,⁵²

לתקן את הנוסח, והוא מסתמך בכך על התוספתא. וכדוגמה זו ממש מצאנו גם בדף כט ע"ב. ברור כי הגהות אלו נעשו ע"י המדפיס או המגיה, שחשב כנראה לשפר את הלשון. ומצאנו עוד כמה שינויים מסוג זה בהגהות אחרות.

48 כברכת מג ע"א נוסף בסוגריים מרובעים: וכן גרס הרש"ל.

49 רשימה ביבליוגרפיה נערכה ע"י ישראל יעקב דינסטאג, רבנו אליהו מוילנא, תלפיות, ד (תש"ט), עמ' 284.

50 מ' עסיס (לעיל הערה 29), עמ' 112–114, השווה את המהדורות השונות של הגהות הגר"א למסכת שקלים, כפי שנרפסו בדפוס התלמוד החל מויתת תקס"ו ואילך. מסקנתו בעמ' 114: "מכיוון שככולן חלו ידי עורכים מאוחרים, נמשכנו כמאמר זה אחרי נוסח הדפוס הראשון, שהוא המהדורה האותנטית מכולן".

51 ראה לקמן עמ' 446, שם הובאה עדות נכדו על כך. יש לציין כי ר' בצלאל הכהן בהגהותיו מראה כהן לב"ק יב ע"ב, צא ע"א (נרפסו בדפוס וילנא במסכת ב"ב), הזכיר את הגהות הגר"א בכ"י. לא נתפרש היכן ראה זאת. ביחס להגהה הראשונה השווה עם "השמטה מהגהות הגר"א למסכת בבא קמא", שנרפסה בדפוס וילנא, מסכת בבא קמא בינות לחידושי האחרונים, בדף לח ע"ב.

52 יש לציין כאן לעדות מעניינת שכתב ר' דוד טעביל אפרתי בספרו תולדות אנשי שם, וורשא, תרל"ה, דף כח (הראשון), כי לאחר דף אחד נרפס מספר זה שנית) ע"ב: "הראני כ"י ידיי [=כבוד יד נפשי] ש"ב [שאר בשרי] הגאון מו"ה יצחק אליהו לנדא שיחיה המ"מ [=המגיד מישרים] דמתא פה"ק [=פה עיר הקודש] ווילנא... מה שהעתיק מגליוני הש"ס של כ"ק [=כבוד קדושתן] ש"ב רבינו שבגולה הגר"א ז"ע, מה שכניו הגאונים ז"ל הגיהו בכת"ק בגליון כרעות (לז) במעשה דר"ג והזקנים הזכיר וז"ל: 'לכאורה תמוה דליטעמיך יכניס א"ע מחלוקת החכמים, אלא דר"ל כמ"ש בסוף פ"א (יב). דאפילו בידך בדנהמא יצא, והשיב לו יחיד ורבים והוה ודאי מעץ ג', מר אבא הגאון זצ"ל". מעדות זו אנו שומעים כי בני הגר"א הגיהו כאותו תלמוד של אביהם הגהות בשמו. לא מצאנו זכר להגהות אלו. אפשר שיש כאן אי ריוק מסוים, והוא רצה לומר שכניו הגיהו בתלמוד (ולא בתלמוד אביהם) דברים משם הגר"א. כנראה דברים ששמעו ממנו, ולא דברים שהוא כתבם, ועניין זה עדיין צריך ביחור. מצאנו כי ר"א לנדא הזכיר במקום נוסף שתלמודו של הגר"א היה לפניו. הוא הזכיר בספרו לשמוע בלמודים, וילנא, תרל"ו, סוף נזיר, דף עו ע"ב: "בגמ' של הגר"א ז"ל מצאתי כתוב על הגליון בני"ך הוא סימן על המסכתות שמסימות במאמר זה והם ברכות נזיר יבמות כריתות". קשה לדעת אם כוונתו לומר כי בגמרא של הגר"א היה רק סימן על המלה: בניך, ואת השאר אמר הגר"א בעל פה, או שכוונתו היא שהכל היה כתוב בגמרא שלו. מכל מקום בהגהות הגר"א לתלמוד שנרפסו אין מאומה

והעתיקם הג"מ אברהם אבא קליינרמאן ז"ל הנ"ל, אשר עמל ויגע שנים רבות בהעתקת וכירור כתבי יד קדשו, מעל גליונות הש"ס שלו, ויש שהיו בידו כ"ק בחוברות לבדן, כמו ביאור הגהות למס' ערכין תמורה בכורות שהשיגם מאוצר הספרים של הרה"ג מו"ה שמרי' צוקערמאן ז"ל ממאהליב.⁵³

אכן צדקו מדפיסי וילנא, והיו בידם הגהות חדשות שאינן מצויות בדפוס וויין. כגון בדפוס וויין נדפס בסוף הכרך הכולל את מסכתות פסחים, ביצה, חגיגה, מו"ק, כדברים האלה:

ואל יפלא בעיני הקורא וההוגה בספרי הש"ס היוצא מבית הדפוס שלי על אשר יפקד בחלק הזה מקום ההגהות מהגאון מוהר"ר אליהו וילנא זצ"ל, כי ממני לא יבצר להדפיס כל אשר יצא מתחת ידי הגאון, אך בחפשי באמתחות הכתבים הנמצאים תחת ידי על כל התלמוד לא מצאתי דבר רשום על כל החלק הזה, על כן יצא נקי בלי הגהות. המדפיס.

אבל בדפוס וילנא נמצאות הגהות בכל אחת מהמסכתות הללו.⁵⁴ הוכחה נוספת לאמור נקבל על ידי השוואה בין הגהות הגר"א למסכת מסוימת שנדפסו בדפוס ראשון, לבין הגהותיו על אותה מסכת שנדפסו בדפוס וילנא. לאמור, יש הגהות רבות בדפוס וילנא שאינן מצויות בדפוס וויין.⁵⁵

כמו כן אנו רואים בדפוס וילנא כי המעתיקים כתבו לנו במפורש שהיה לפניהם כתב יד קודשו של הגר"א. כך, לדוגמה, מצאנו בעירובין נח ע"א, שבדפוס ראשון נדפס בתוך הגהת הגר"א: כאן נמחק תיבה אחת או שתיים, וכן בהמשך: כאן נמחק ת"א [=תיבה אחת]. אבל בדפוס וילנא נדפסו הגהות אלו כאשר החסר מושלם בתוך סוגריים, ובהערה כתבו המדפיסים: כ"ה בכ"ק שעל גליון הגמ' שלו.⁵⁶ וכמו כן מצאנו בדפוס וילנא בחידושיהם שבסוף המסכת, בחיבור הנקרא חלופי גרסאות ע"פ נ"י [=על פי נוסחאות ישנות], במסכת ברכות לדרך כט ע"ב, את הדברים הבאים: "בהגהות הגר"א שנ"ב (ותחזירני לביתי בשלום) כ"ה בכתיבת י"ק [=יד קודשן] בגליון הש"ס שלו אחר כתבו הגהה זו הסגירה בעגולים, כלומר דהדר ביה". וכן מצאנו במקומות נוספים⁵⁷ שהזכירו את כתב יד קודשו.⁵⁸

בעניין זה. אמנם באמרי נעם על ברכות מובא כי הגר"א אמר זאת, אבל לא נאמר שם כי כתב זאת.

- 53 דברי המדפיסים באחרית דבר, עמ' 7.
- 54 המעיין ימצאן בקל. אציין רק להגהות הנמצאות במסכת חגיגה, היזת שהן מעטות. הן נמצאות בדף ז ע"ב, יד ע"א, טז ע"ב.
- 55 ביחס למסכתות בכורות, ערכין ותמורה הדבר בולט. אבל מצינו כן גם במסכתות אחרות. אתן כמה דוגמאות ממסכת ברכות, ואציין להגהות המצויות רק בדפוס וילנא: דף כג ע"ב, כה ע"א ולא כנגד אשפה, כה ע"ב, לד ע"ב וסוף, מ ע"ב בוויין יש רק ההגהה שצ"ל דובלי תאנה (כדפוס וילנא הנוסח שונה), מג ע"ב בדפוס וויין נמצאת רק הגהה ראשונה, ועוד ועוד.
- 56 בסוף החידושים למסכת זו נדפס: "הוספות ותקונים בהגהות הגר"א זצ"ל". ואכן, נמצאות פה כמה הגהות חדשות שמשום מה לא הודפסו על הגליון.
- 57 כגון במסכת שבת הגהות על פסקי תוספות סי' לג (ואולי אינו להגר"א), וסי' נג (דומה שיש שם ט"ס,

אמנם יש לציין, כי לא כל מה שנדפס בדפוס וויין נמצא בדפוס וילנא,⁵⁹ ואין אני מתיחס כאן להגהות שנעשו כנגד הצנזורה הנוצרית, שעליהן ייחדתי את הדיבור בסעיף הבא. הברל נוסף בין שני הדפוסים הוא בנוסח ההגהות. לאמור, הנוסח של ההגהות אינו זהה. דומה שדפוס וילנא עדיף גם מבחינת נוסח ההגהות. לאמור, יש כמה הגהות שנדפסו בדפוס וילנא בצורה מתוקנת ונכונה.⁶⁰

ברור מכאן, כי הגהות הגר"א בדפוס וילנא לא נדפסו עפ"י דפוס וויין. גם ביחס להגהות השוות בשני הדפוסים, דומה בעיני כי מדפיסי וילנא לא ראו את הדברים ולא עיינו בדפוס וויין. לעיל ראינו שבדפוס וילנא נשמטו הגהות מסוימות שנדפסו בדפוס וויין, ולכאורה הרי זו ראייה שאכן מדפיסי וילנא לא עיינו בדפוס וויין. ברם אין בזה כדי הוכחה, משום שהדבר יכול להתפרש כטעות גרידא. אולם דומה שמצאנו הוכחה נוספת.

במסכת סנהדרין צט ע"ב, מוקמה האות [א] של הגהת הגר"א בראש העמוד על דברי ריש לקיש הנמצאים שם, ואילו מקומה הנכון הוא על דברי ריש לקיש הסמוכים לשאר

ונראה שר"ל שיש לצרף את סי' נג וסי' נד). יש להוסיף כי במסכתות נזיר וקידושין הם הדפיסו ליקוטים מהגר"א. בליקוטים אלו יש הגהות בנוסף על הגהותיו בגליון התלמוד, ולא נתברר לי מנין ליקוטים אלו. כנראה היה לפנייהם כתב יד שהכיל ליקוטים ממנו, וכך עולה מדבריהם בחילופי גירסאות במסכת ב"מ, דף פד ע"א: "ולזכות הרבים ראינו להציג כאן מ"ש רה"ג הגר"א ז"ל בכ"י הקדושה בכרך ליקוטיו ח"ג דף פח וכתב שם ב' ליקוטים על המשנה שהובא כאן בתוס' וז"ל שם בעמוד ב'... עכ"ל הזהב".

58 אמנם כאן צריך להודיע, כי המדפיסים לא כתבו דברים אלו בגוף הגהות הגר"א שהדפיסו על הגליון, ואיני יודע טעם הדבר. מכל מקום לא טוב עשו, שהרי לא כל לומד יודע כי בהעזת אלו יש התייחסות להגהות הגר"א.

59 בדקתי כמה מסכתות, ואלה התוצאות. בדפוס וויין, ברכות נח ע"ב, נמצא: דמתגלגל נמחק. הגהה זו אינה נמצאת בדפוס וילנא, ויש שם רק הערה של מסורת הש"ס בעניין זה. במסכת קידושין ע ע"א נמצא (מקומה של הגהה זו, הוא בין שתי הגהות הגר"א האחרות הנמצאות בדפוס וילנא. ציינתי זאת כדי שנקל יהיה למעיין למצוא את המקום): הפוסל פסול נ"ב הפסול פוסל צ"ל. בדף עח ע"א נמצא: ולעולם שני שמות אמר אביי כו' כצ"ל ושאר שבינתיים נמחק (כלומר נמחק: וחלוצה דרבנן הוא והתניא... וקרא אסמכתא בעלמא הוא – יש"ש). שתי הגהות אלו אינן נמצאות בדפוס וילנא. במסכת סנהדרין יש להעיר, כי בדפוס וויין סנהדרין קט ע"א נדפס: עזם נרשם עליו אות ב'. הלכו נמחק ונ"ב ילינו. סוף ההגהה אינו נמצא בדפוס וילנא, אבל יש שם הערה של מסורת הש"ס בעניין זה. במסכת עדיות פ"ח מ"ג נמצאת בדפוס וויין הגהת הגר"א שצ"ל רבן גמליאל, ולא מצאתיה בדפוס וילנא.

60 ברכות כח ע"ב, בדפוס וויין נדפס: שלא אכשל – צ"ל למטה קודם ולא יכשלו חבירי. בדפוס וילנא נדפס: ולא אומר על טמא טהור ולא על טהור טמא. כל זה צ"ל למעלה קודם ולא אכשל. התיקון בדפוס וויין אינו מובן, אלא אם כן נגיה בו: שלא אכשל בדבר הלכה וישמחו בי חבירי – צ"ל למטה וכו', ואז תהיינה שתי ההגהות זהות. לעצם העניין ע"י בדק"ס, ותראה כי נוסח הגר"א הוא נוסח חדש. שם דף נט ע"ב, בדפוס וויין נדפס: בגבורתה – נ"ב גי' רי"ף ורא"ש כטהרתה. במסלותם – נ"ב בעתם. כסדרן – נ"ב במשמרתם רי"ף ורא"ש. אבל בדפוס וילנא הודפס: נ"ב גי' רי"ף והרא"ש כטהרתה במשמרתם בעתם. וכך אכן הנוסח הנכון. כמו כן בדף ס ע"א, נדפס בוויין: כי א-ל חפא נאמן אתה ורפואתך אמת לפי – נמחק, ונ"ב כי חפא חנם אתה, וכ"ה ברא"ש, אבל גי' בה"ג ורמב"ם, חולים. כחור כי יש כאן טעות, ושתי הגהות הפכו לחיזת הגהה אחת. וראה בדפוס וילנא שאכן יש שם שתי הגהות כראוי.

האותיות.⁶¹ וכן נדפס בדפוס וויז הראשון והשני.⁶² ללמדך, שמדפיסי הגהות הגר"א בדפוס וילנא לא עיינו בדפוס וויז, שהרי אילו היו מעיינים בו לא היו שוגים בהדפסה.

(ג) מהדורות שונות של הגהות הגר"א בדפוס וילנא

התלמוד נדפס בדפוס וילנא כמה פעמים, ואע"פ שהדעת נוחתת שהוא הודפס מאמהות, ולפיכך על המהדורות הללו להיות זהות, הרי שאנו מוצאים כי במהדורת תר"ן יש שינויים בהגהות הגר"א.⁶³ הנה כמה דוגמאות:

(א) שבת קב ע"ב. במהדורות הרגילות נדפס: גמ' וליטעמיך אימא סיפא. נמחק ר"י אומר ואפי' ונ"ב צ"ל שניהם חייבים וכ"ה בירושלמי ואמ' שם וכו'.⁶⁴

והנה הנוסח כפי שהוא לפנינו קשה, וכבר נתקשה בכך בעל יפה עינים שם. אבל בשנת תר"ן נדפס: (אפי') נמחק ונ"ב צ"ל שניהם חייבים וכ"ה בירושלמי וכו'. וברור שלפי נוסח זה דברי הגר"א הם פשוטים ומובנים.⁶⁵

(ב) שבת קטו ע"א. כאן יש שלוש הגהות של הגר"א באותה סוגיה.⁶⁶ והנה מתברר כי ההגהה השלישית אינה חלק ממערכת ההגהות, אלא היא הגהה בפני עצמה שמחליפה את

61 העיר על כך ר"ק כהנא (לעיל הערה 6), עמ' טו, הערה 9, עפ"י דברי ר' חנוך אנטרזי (רוב הערותי של הרב אנטרזי נתרגמו בינתיים ונמצאות בספרו, עינים בדברי חז"ל ובלשונם, ירושלים, תשל"ח. אבל עניין זה לא נמצא שם). ר"ק כהנא בספרו חקר ועין, חלק ג, ת"א, תשל"ב, עמ' קב, הוסיף על כך וציין שהעיר בזה גם ר"מ ראטה בקונטרס בשורת אליהו (נדפס בסוף ספר קול מבשר, חלק א, ירושלים, תשט"ו) אות ג. אגב, דברי ר"ק כהנא שם (וגם בספרו חקר ועין): "במהדורות אחרות של הגהות הגר"א, החל מדפוס ווינא תר"ג, נדפסו הגהות הגר"א בסוף הספר" וכו', אינם מדויקים. הדפסת ההגהות בסוף הספר היתה מתחילת הדפסת ההגהות, היינו מדפוס וויז תקס"ו.

62 ההבדל הוא שבדפוס הראשון נדפס כן בדף המיוחד של הגהות הגר"א, בציון מדויק של הדרך והשורה. בדפוס וויז השני נדפס כן על הגליון בציון מדויק של אותיות המראות את מקום ההגהה.

63 ראה: רבינוביץ, מאמר, עמ' קנו ואילך, שם נמצאת סקירתו של א"מ הכרמן על דפוס וילנא. הוא כתב כי "ומאמתיה [של מהדורת תר"מ-תרמ"ו] הדפיס בית התוצאה מהדורות אחר מהדורות עד שנת תרצ"ט". אבל הוא לא ציין, ואפשר שלא ידע, כי המהדורות הללו אינן זהות זו לזו. וראה דוגמה נוספת להבדלים שבין המהדורות של דפוס וילנא, בספר סנהדרי גדולה למסכת סנהדרין, ט"ז א, ירושלים, תשכ"ח, במבואו של יעקב הלוי ליפשיץ, עמ' 65-66, מספר 25. וראה עוד לעיל פרק תשיעי, הערה 170. *

64 בדפוס וויז כתוב: צ"ל הנותן את הטיט חייב ר' יוסי אומר שניהם חייבין. העל' והניח ע"ג דימוס כו' והשאר יש למחוק, וכן הוא בירושלמי ואמר שם למי נצרכא סיפא לרבנן, ועי' תוס' ד"ה וליטעמיך כו'. הגהה זו היא כפי הנוסח שלפנינו, ומכאן אתה למד כי הניסוח שבדפוס וילנא והנקודה אחר המלה סיפא, מטעים קצת את המעיין.

65 וראה גם מ"ש הרב יוחם אלטשולר ביישוב דברי הגר"א, בחיבורו אור העולם, שנתפרסם בסיני ט"ז יב (תש"ג) עמ' קעא-קעב. ואף הוא כתב דבריו לפי הנוסח שלפנינו. וראה בסוף דבריו מה שהגיה משם רבו.

66 היות שאין הן נמצאות בחלק מהדפוסים, ארשמך כאן לנחיות המעיין. בשורה הראשונה של העמוד: מותר בקניבת ירק, נ"ב אסור. בהמשך אותה שורה תגזה נוספת: (ואמר רחבי"א אר"י) תא"מ. בשורה השלישית: בחול נ"ב מותר כן הוא גירסת הרמב"ם ומ"מ (ועמ"ש רבינו בא"ח סימן תרי"א סק"ד). יש לציין, כי האותיות המציינות את מיקום הגהות הגר"א כתוך דברי התלמוד, לא הודפסו.

שתי ההגהות האחרות. היינו, לפי ההגהה השלישית יש למחוק: דר' יוחנן אומר יוהכ"פ מותר בקניבת ירק ואמר רחב"א אר"י, ויש לגרוס: תניא כוותיה (כלומר כר"ה) יוהכ"פ שחל להיות בחול מותר מפצעין וכו'. בכך נגיע לאותה מסקנה כפי שנגיע בשתי ההגהות הקודמות. אבל ברור שהלשון דחוקה מאוד, ומסתבר יותר כי יש כאן טעות. אמנם יש מהדורות מדפוס וילנא שלא נרשמה כאן אפילו הגהה אחת.⁶⁷ גם בדף קיד ע"ב, שבו נמצאת במהדורה שלפנינו הגהה אחת,⁶⁷ הרי שכאותם דפוסים לא נרשם מאומה.

(ג) סנהדרין צב ע"ב. שם נדפס: וטפחו לו [א] לאותו רשע על פניו. ובהמשך שם: יוצק זהב רותח לתוך פיו [ב] של אותו רשע. ציוני האותיות בסוגריים מרוכעים מפנים אותנו להגהות הגר"א, אבל באותו עמוד אין הגהות הגר"א. אולם בדפוס וילנא המאוחר נמצאות שתי ההגהות בגליון, וכתוב בהן: צ"ל אותו (בהגהה השנייה כתוב: לאותו) רשע שחיק טמא.

שלוש דוגמאות אלו, לא ללמד על עצמן באו אלא ללמד על הכלל כולו באו. לאמור, ברור כי הגהות הגר"א לתלמוד עברו כמה גלגולים.⁶⁸ על יסוד שלוש הדוגמאות שראינו אנו למדים, כי גם בדפוס וילנא עצמו היו כמה מהדורות של הגהות הגר"א, או שהן עברו תיקונים, ואפשר גם שנכנסו בהן שיבושים.⁶⁹

(ד) הגהות הגר"א כנגד שיבושי הצנזורה

בכמה מהגהות הגר"א שנדפסו לראשונה, מצאנו התייחסות לצנזורה הנוצרית, ואילו בדפוסים הבאים לא בא זכרן של הגהות אלו. נציין לכמה דוגמאות (וראה הצילום בעמ' 441–442):

(א) במסכת סנהדרין לב ע"ב, נדפס: בפרס נמחק ונ"ב ברומי. הכוונה לדברי התלמוד: אחר ר' מתיא לרומי. לפני הגר"א היה כתוב: אחר ר' מתיא לפרס.⁷⁰

67 בשורה האחרונה: תניא כוותיה דר' יוחנן, צ"ל דרב הונא (ר"ל לגי הרמב"ם ומ"מ). גם כאן האות המציינת את הגהת הגר"א, בתוך דברי התלמוד, לא נדפסה.

68 ר' צבי הירש פרבר במאמרו, 'העוזת ומלואים לקורות ספרי רבינו הגר"א', תלפיות, ד (תש"ט), עמ' 355, כתב: "לאשרנו נדפסו הגהותיו וביאוריו אח"כ [היינו אחר דפוס ווין – יש"ש] בהרבה מהדורות ע"י מגיחים מגדולי ישראל בכיחוד אחר ביחוד, מעופים בייג נפה מעצם כ"ק, והוסרו מהן כל הסיגים של המדפיסים הקודמים, והן צרופות ומנוקות מטעויות הדפוס". דברים אלו אינם מדויקים. כל הדפוסים עד דפוס וילנא הם העתקה מדפוס ווין, כפי שכתבנו לעיל, ולפעמים העתקה משובשת. נכון שבדפוס וילנא נדפסו ההגהות באופן מדויק יותר, ואפשר שנדפסו עפ"י כ"ק, אבל גם בדפוס זה אנו רואים שהיו מהדורות שונות, או תיקונים בהגהותיו.

69 כיוון שאנו נוכחים לדעת שבדפוס וילנא נדפסו הגהות הגר"א מחדש, ובאופן שונה, קשה לדעת אם הנוסח החדש הוא אכן חדש ומקורי או שמא יש בו טעות. כגון בשבת צב ע"ב נדפס בוויין: התכוין להוציא בפונדו ופיה למעלה והוציא בפונדו ופיה למטה בתוך פונדו והוציא בין פונדו לחלוק ובשפת חלקו פטור המתכוין להוציא בפונדו ופיה למטה ר"י מחייב... בדפוס וילנא חסר: בתוך פונדו... פטור. וזו כנראה טעות, וראה גם בהגהות הגר"א לתוספתא פ"י ה"ג.

70 נראה כי הנדפס: בפרס, זו טעות, וצ"ל: לפרס. וכן בהגהות הגר"א צ"ל: לרומי.

(ב) שם מג ע"א, נדפס: נכתב כל המימרא שחסר (מה הועיל לנו בעל כותב הגהת המחבר אם לא כתב מה חסר). לפי האמור יוצא כי מעתיק הגהות הגר"א מסר לנו שהגר"א כתב בגליון מה שחסר, אבל הוא לא העתיק דברים אלו. המגיה-המדפיס מתרעם עליו על שלא העתיק את הדברים, ותרעומתו כתובה בסוגריים.⁷¹ ברור כי הקטע שחסר הוא הקטע על ישו ותלמידיו, שהושמט בדפוסים מאוחרים מפני הצנזורה הנוצרית.

(ג) שם סז ע"א: קודם מתניתין]ן המדיח זה כו' נ"ב מאמר החסר. אף כאן המאמר המושמט הוא מאמר העוסק בישו, שהושמט בדפוסים מאוחרים מחמת הצנזורה הנוצרית.⁷²

(ד) שם קג סע"א: סוף תבשילו ברכים, נ"ב ג' תיבות החסרים. היינו, הכוונה היא שהגר"א כתב בגליון את שלוש המלים: כגון ישו וחביריו. יש לציין שבדפוס זה כתוב בתלמוד עצמו: כגון ישו וחביריו, אע"פ שבדפוסים הקודמים לו נשמטו מלים אלו מפני הצנזורה.

(ה) שם קז ע"ב, נמצא פעמיים: נ"ב מאמר החסר.⁷³ וברור שאף כאן הכוונה למאמרים העוסקים בישו, כפי שנמצא בדק"ס במקום.

בכל הדוגמאות לעיל, ההגהות הללו לא חזרו ונדפסו בדפוס ווין השני, ולא בדפוסים שאחריו.

אבל יש הגהות שחזרו ונדפסו בדפוס ווין השני ולא נדפסו בדפוס וילנא. הדבר מאשר את הידוע לנו על הצנזורה ברוסיה. לאמור, ידוע כי בדפוס וילנא שונו דברים, הרבה יותר משאר הדפוסים, מפני הצנזורה.⁷⁴

(ו) שם קא ע"ב: ויעתר לו, נ"ב מאמר החסר. כן הוא גם בדפוס ווין השני. אבל בדפוס וילנא אין מאומה.⁷⁵

(ז) שם קי סע"ב: אבל קטני בני רשעי העולם דברי הכל אין באין לעוה"ב. בדפוס ווין הראשון וגם השני, נאמר: צ"ל אומות העולם.⁷⁶ אבל בדפוס וילנא אין כאן הגהה.

(ח) מכות ז ע"ב: לכותי, נמחק ונ"ב לנכרי. הכוונה לאמור שם: פרט למתכוון להרג את הבהמה והרג את האדם לכותי והרג את ישראל. הגהה זו נמצאת גם בדפוס ווין השני, ואינה נמצאת בדפוס וילנא.⁷⁷

71 בכל הדוגמאות שיוכאו לקמן, לא מצאנו הערה מסוג זה של המגיה-המדפיס על המעתיק, למרות שגם בהן השמיט המעתיק את דברי הגר"א.

72 בשני דפוסים ווין נשאר כאן כשתי שורות ריקות הן בתלמוד והן ברש"י, ללמדך שיש כאן השמטה.

73 גם כאן נשאר, בשני דפוסים ווין, במקומות הללו כשתי שורות ריקות, הן בתלמוד והן ברש"י, והדבר מעיד שיש כאן השמטה.

74 ראה, לדוגמה: יונה עמנואל, 'על הדפסת התלמוד ותעלולי הצנזורה', המעיין, סז (תשל"ו). בעמ' 30-33, הוא התעכב במיוחד על דפוס וילנא.

75 וראה: דק"ס, עמ' קנד, אות פ, בדבר המאמר החסר.

76 וראה גם: דק"ס, עמ' קעט, אות ב, נוסח שונה במקצת.

77 יש להעיר, כי בדק"ס לא מצאנו כאן כל הערה על ענין נוסח. אבל ברמב"ם, הלי רוצח פ"ו הי"ג, נדפס: גוי [בדפוסים מאוחרים נדפס: עכו"ם, וזהו שינוי מפני הצנזורה, כידוע]. גם בחסרונות הש"ס, ת"א, תשי"ד (ד"צ קניגסברג, תר"ך), נדפס שצ"ל: גוי.

הגהות על מסכת סנהדרין

מהרב הגאון החסיד מ' אלי ווילנא זצ"ל

	שורה	דף עמוד
יז ב	לב לשעריך וכן שורה ל"ג לשעריך • נמחק ונ"ז ז"ל בכל שריך •	
כב ב	מא דמהלי עבודה קשיא • ל"ז אצל צפרק צ' דמעניח עשני כי אחקיש למוסיה הוא דחוקק לזל ללהווי כו' •	
כד ב	מד כל ב' האי גוונא לאו אסכתא אלא • נמחק ונ"ז דרענ"ס לא גרס לה •	
כט א	כו ואומר הולך רכיל מגלה סוד • נמחק •	
לב ב	כה בפרס • נמחק ונ"ז ברומי •	
— —	כט ר' יהושע • ל"ז חנינא בן אחי ר' יהושע •	
כג א	— ככתב כל הנוימרל שחוקר (נוה הועיל לנו בעל כותב הנהיח הנוחזר אם לא כתב מה חסר) •	
כד ב	כ שפוסק דברים כו' • ל"ז ופסקיית כלל כל השגה •	
— —	— רש"י ד"ה פסקיית, נדריאל • ל"ז אינו כן •	
נז א	— ד"ה ישראל צטב"ס כו' ומדרבנן איכא, ל"ז תמוס מלך ועיין מ"ט צב"י עמ"ח •	
— ב	ג נמרו מד והכמים אוכרים הרבה עריות • נדעס קו על תיצות הרצה עריות ונ"ז דרענ"ס לא גרס לה ונפרש נכס הכמים כ"ל כר"ע, וליון מוספיין דק אהותו ולמו כפסעט דקדס וגם אונה וכו' • ולא כדמויא דלקונן וככתב עש עריות אסור לז"ל וכו"ע וחכמים •	
נט א	— ב רק חזק לבלתי אכל הדם זה אבר מן החי כי הדם הוא הנפש • נמחק •	
סז א	— קודם נותניתן המדיח זס כו' ל"ז נחזור החסד •	
פא א	— לא בזכותו אבות • נדעס קו על תיצת בזכות ונ"ז בשביל •	
פד א	— כח נחודה אור דצריס ג' • נמחק ונ"ז שס י"ז •	
פו א	— ג זה הדין דין • נמחק דין שני •	
פז א	— לו והאישי אשר לא ישבע וכו' • ל"ז ג' הגוונים ודייה וכו' • אשר וכו' וכת"ב ואנכי וכו' וסייל הכוונה •	
צב	— ל סי' צדק גם גשם קס • ל"ז צדק קס גשם כ"ל •	
— —	— טף א"ל כופר ל"ז קיסר •	
צא א	— לא פעס אהת • נמחק •	
צב ב	— טב על פניו • ל"ז לאותו רשע •	
— —	— מד לתוך פיו • ל"ז שלאותו רשע •	
צג ב	— ח עמונו נמחק תיצת וכו' •	
— —	— כג וכת"ב והרירו נמחק תיצת וכת"ב •	
— —	— טף והאנשים אשר היו עמו לא דאו את המראה • נמחק •	
צד א	— ל שומר מה מליל • ל"ז לא אתא בקר • קני' רש"י •	
— —	— לד אמר רב • ל"ז פפא •	
— —	— לח הגלת פלאסר • ל"ז פלסר, פלנסר, ויהסדון, פול תגלת פלאסר תגלת פלסר תגלה פלנסר שלמנאסר סרגון אסנפר •	
צה ב	— ג ד"א אי'בניעה כו' עד ואל הפנע בי • נמחק •	
— —	— כה והשא פרשים • ל"ז ורגלין •	
צז ב	— מד הלך בדרך כרוהין • נמחק •	
צז א	— טז אשר חרפו • נדעס נלדו ר"של עומק זה נמחק סג"ס •	
— —	— כ ואנשי גבול נמחק תיצת גבול, ונ"ז חיל •	
— —	— כא ופני הדור בפני הכלב נמחק •	
— —	— כב וסר מרע משתולל נדעס נלדו ר"של ע"ז נמחק סג"ס •	
— ג	— יג ותשעים • נמחק ונ"ז נשלשים •	
— —	— רש"י ד"ה ותשקומו כו' עשר שנים, עשה כאלן צ' נקודות להעמיק • ותיצות וכבר עברו וכו' עד ער דוד ז"ל נמחק •	
צח א	— ד"ה משטין כמו (פסני ג') נמחק לפני' ג' •	
— —	— נמרו כו אפתהא דקרתא נמחק תיצת דקרתא ונ"ז דרומי •	
צט א	— ג זה הסכוה דיבור שנאמר לו לכה • נמחק צ' תיצות לו למשה ונ"ז להם לישראל •	
— ב	— לט אמר ריש לקיש נדעס עליו אות ג' •	
— —	— מ ר' אליעזר נדעס עליו אות ט' •	
— —	— מא רבא אמר נדעס עליו אות ז' •	
— —	— מד א"ר אברו נדעס עליו אות ד' •	

אבל יש הגהות מפני הצנזורה, שחדרו גם לדפוס וילנא.

(ט) סנהדרין צח ע"א: אפיתחא דקרתא, נמחק תיבת דקרתא ונ"ב דרומי. הגהה זו נמצאת בדפוס ווין השני, ובדפוס וילנא. היינו, הגהה שבאה לתקן את הנוסח ששונה מפני הצנזורה, נמצאת גם בדפוס וילנא.

דבר מעניין אירע בדפוס וילנא, סנהדרין צב ע"ב. שם נדפס: וטפחו לו [א] לאותו רשע על פניו. ובהמשך שם: יוצק זהב רותח לתוך פיו [ב] של אותו רשע. ציוני האותיות בסוגריים מרובעים מפנים אותנו להגהות הגר"א, אבל יש דפוסים שבאותו עמוד אין הגהות הגר"א, וכנכתב לעיל עמ' 439, דוגמה (ג). ברם בדפוס ווין יש כאן שתי הגהות של הגר"א. האחת: על פניו נ"ב לאותו רשע. והגהה נוספת: לתוך פיו נ"ב של אותו רשע. נראה כי בדפוס וילנא נכנסו ההגהות בטעות לדברי התלמוד⁷⁸ למרות הצנזורה, והגהותיו של הגר"א נעשו מיותרות ונשאר רק הציון בלבד.⁷⁹ יותר מזה אנו רואים בדוגמה הבאה.

(י) שם צ סע"ב: א"ל כופר, נ"ב קיסר. כך הוא בשני דפוסים ווין. והנה בדפוס וילנא נדפס בתלמוד עצמו: א"ל קיסר, ואין כל זכר להגהת הגר"א, כנראה מפני שנעשתה מיותרת.

(יא) מכות ט ע"א: כותי, נ"ב נכרי. וכותי, נ"ב נכרי. דכותי מה כותי, נ"ב נכרי מה נכרי. כותי, נ"ב נכרי.

ארבע הגהות אלו באות לומר כי בסוגיה בדף ט יש לתקן את כל המקומות שנאמר בהם כותי, ולכתוב במקומם: גוי. מסתבר שהציון לדף ט מוטעה, והכוונה לסוגיה בדף ח ע"ב, מפני שאין סוגיה אחרת במסכת מכות שנוכר בה חמש פעמים כותי.⁸⁰ מסתבר גם כי נפלו טעויות קלות ברישום הציטוטים.⁸¹ אלא שהגהות אלו קשות הן, משום שאכן בדף ח ע"ב הנוסח כותי הוא הנוסח הנכון.⁸² נראה שיש בהגהות הגר"א הללו טעות שנגרמה ע"י המעתיק.

מהדוגמאות הללו עולה, כי הגר"א השלים בהגהותיו את החסרונות שהיו בתלמוד מפני הצנזורה הנוצרית. אלא שמפני סיבות מובנות, חלק ניכר מההגהות הושמט בדפוסים מאוחרים. אמנם יש לדעת כי נמצאים עוד הרבה מקומות, גם במסכת סנהדרין, שנעשו

78 אגב, בשני דפוסים ווין נמצאת התוספת בתוך התלמוד בסוגריים מרובעים עם הערה בגליון שצריך להוסיף גם שחיק טמא.

79 אמנם לעיל, עמ' 439, דוגמה (ג), כתבנו כי במקום זה יש שינויים בדפוס וילנא עצמם, ובדפוסים מאוחרים נדפס בהגהות הגר"א: אותו רשע שחיק טמא. לפי זה אין הן מקותרות.

80 בדפוס ווין השני, נדפס בדף ט ע"א: כותי [בדפוס וילנא: כנעני] ונמצא גר תושב, וכאן נמצאת הגהת הגר"א: כותי צ"ל נכרי. אבל בדף ח ע"ב לא נמצאת כל הגהה. ייתכן שאכן אחת מהגהות הגר"א שייכת גם לדף ט ע"א, אבל כדור כי האחרות שייכות לדף ח ע"ב.

81 כפעם הראשונה צ"ל: כותי (לא: וכותי). במקום: דכותי צ"ל: ע"י כותי, ועוד טעויות קלות.

82 ראה דק"ס שם, אות ט: 'זכר' לזכרין כנבנשתי ופפד"מ שבשו והדפיסו גוי במקום כותי ככל העמוד. וראה עוד בספר תבנית אות יסף, לר' יסף בן אביגדור, פפד"א, תקי"ב, שכתב שיש להגיה: כותי, במקום: עכ"ם. ובגליוני הש"ס לר"י עגיל כתב כי עכ"ם כאן משמעו כותי. וראה: אוצר מפרשי הש"ס, מהר"י מכון ירושלים, עמ' שפא, הערה 80. מעניין כי בספר חסדנות הש"ס כתוב שבכל הסוגיה כאן צ"ל גוי. אבל כאמור, דברים אלו אינם נכונים.

בהם שינויים מחמת הצנזורה, ולא מצאנו בהם את הגהת הגר"א. נכון שאין המדובר בהשמטת קטעים גדולים, אלא רק בשינויים קטנים. אבל ראינו בדוגמאות לעיל, כי יש כמה הגהות שבהן הקפיד הגר"א להגיה אף בשינויים קטנים.⁸³ קשה אפוא לדעת מה דרכו של הגר"א בהגהות אלו. מכל מקום, חלק מההגהות הללו הושמט בדפוס וזין השני, ובשאר הדפוסים. אכן בדפוס וילנא הושמט הרוב המכריע של הגהות אלו.

(ה) מהדורת התלמוד שהיתה לפני הגר"א

על מהדורת התלמוד שהיתה לפני הגר"א יש בידנו שתי מסורות. האחת, מפי ר' רפאל נתן נטע רבינוביץ:⁸⁴ "ושמעתי מפי תלמיד חכם גדול שראה את התלמוד שלמד בו הגאון ז"ל אצל הג"מ יהודה בכרך האבד"ק סייני עם הגהות בכתב ידו, והן מעטות ושונות מהגהותיו הנדפסות, והתלמוד הוא דפוס בנבשתי". היינו, הכוונה למהדורת התלמוד שנדפסה באמשטרדם ע"י עמנואל בנבשתי, בשנים ת"ד-ת"ח.⁸⁵ מאידך גיסא, כתב שפ"ן הסופר כדברים האלה:⁸⁶ "וראינו להזכיר קצת מהספרים הקדמונים מדפוסים הראשונים יקירי (!) המציאות שהיו בידינו לתועלת ההדפסה... ג) מסכתות רבות מדפוס ברלין ופפד"א תע"ה-תפ"ב שלמד בהן הגר"א ז"ל וכתב עליהן את הגהותיו בעצם כ"ק".

לאור האמור באות (ד), לא תיתכן המסורת הראשונה. הרי בדפוס בנבשתי נמצאים כל הקטעים שהושמטו מפני הצנזורה, ואשר צוין לעיל כי הגר"א הוסיפם בהגהותיו. הוא הדין ביחס לשינויים שנעשו עקב הצנזורה, גם הם אינם מצויים בדפוס בנבשתי.⁸⁷ נבדוק את המסורת השנייה. בדפוס ברלין-פפד"א אכן יש מקום לכל התיקונים שמנינו בסעיף הקודם, משום שבדפוס זה יש השמטות ושינויים שנעשו עקב הצנזורה הנוצרת. ברם בדיקת ה"דיבור המתחיל" מראה כי יש אי התאמות בין דפוס זה להגהות.⁸⁸ מכאן שמסורת זו אינה מדויקת.

כדי ליישב מסורות אלו, לכאורה עלינו לומר שהתלמוד שלמד בו הגר"א היה מורכב מדפוסים שונים. יש לבדוק כל מסכת ומסכת בנפרד, ואין להקיש מבדיקת נושא מסוים במסכת אחת, כגון שינויים מחמת צנזורה, על מסכת אחרת, שבה אולי יש שינוי בנושא זה. רק בדיקה של כל מהדורות התלמוד לגבי כל מסכת בנפרד, יכולה להביא לתוצאות מדויקות יותר.

83 אפשר להוסיף עוד דוגמה. במגילה יא ע"א נמצא פעמיים: בימי פרסיים, והגיה הגר"א: בימי רומיים, ונשמטו הגהות אלו בדפוסים מאוחרים. והנה באותו מקום יש עוד שינוי שנעשה מחמת הצנזורה, במקום: בימי נבוכדנצאר, צ"ל: בימי אספסינוס קיסר, וכך הוא בדפוסים ישנים כמו שכתב שם בעל דק"ס, אבל בהגהות הגר"א לא נמצא כאן תיקון.

84 רבינוביץ, מאמר, עמ' קכט, הערה 1.

85 ראה: שם עמ' צג-צה.

86 אחרית דבר, בסוף מהדורת וילנא, עמ' 7.

87 וראה לקמן הערה 136, ראייה נוספת כי תלמוד דפוס בנבשתי לא היה לפני הגר"א.

88 כגון בסנהדרין פד ע"א, נדפס במהדורת ברלין-פפד"א בתורה אור: שם יז, ואילו לפי הגהות הגר"א היה כתוב: דברים ג. או שם פז ע"א נדפס: זה הדין, ואילו לפי הגהות הגר"א היה כתוב: זה הדין דין. או שם צח ע"א אין בדפוס זה ציין ברשיי: צפניה ג, ואילו לפי הגהות הגר"א היה כתוב ציין זה.

אלא שגם בדיקה של מסכת אחת באופן מדויק מעלה בפנינו קשיים, כפי שהעמידנו על כך מ' עסיס.⁸⁹ הוא בדק את כל "דיבור המתחיל" של הגהות הגר"א למסכת שקלים, וראה כי אין הם מתאימים לשני הדפוסים האלו (בנבשותי, ברלין-פפד"א). אמנם לדבריו הם מתאימים למהדורת אמשטרדם, תע"ו, בהוצאת מרקיס ופאלאשיוש.⁹⁰ אבל, ממש"ך עסיס, גם עם דפוס זה אין זהות מוחלטת. גם עם דפוסים אחרים שבדק אין התאמה מלאה,⁹¹ ולפיכך הוא קובע: "הדפוס המסוים שהיה לפני הגר"א טעון איפוא עדיין חיפוש".

(ו) אמינותן של הגהות הגר"א שנדפסו בוויין

לפחות אחד מתלמידי הגר"א המפורסמים היה נגד הדפסת ההגהות והצגתן לפני הציבור. כך כתב ר"י משקלוב בהקדמתו לפירושו תקלין חדתי, על מסכת שקלים, מינסק, תקע"ב:⁹²

גם אנכי חלילה לי מחדול להודיע לרבים צערן של תלמידים מובהקי של רבינו הגדול גאוני גדולי הדור דמדינתנו, אשר ראו הגהות רבה"ג [=רבינו הגדול] מכדורן בעלמא בש"ס שנדפס בוויין, כי עם היות שרב טוב צפון וגנוז בהם למי שהוגה בהן ומוצא בהן טעם... בקשו גדולי הדור לגנוז הגהותיו של רבינו הגדול, כי מי שלא שימש כ"צ [=כל צרכן] ביגיעה ושקידה רבה לחפש בדבריו ואשר לא צלל בים התלמודים... ודאי ימצא כמה דברים אשר יהיו נראים כסותרים זא"ז [=זה את זה], או דברי ראשונים, ואף איזה גמרא ערוכה⁹³... הגהותיו העמוקים מני ים וסתומים וחתומים המה, מי יצלל בעמקי תהום דעתו הרחבה וידלם לנו, ובפרט כי הגהותיו נרשמים בקצרה מאד מאד, לפעמים בחלוף תיבה אחת או אות אחת, או מחק א' ואפילו נקודה א', השלים כוונתו לפי עומק דעתו הרחבה, כי לא רשם אלא לעצמו, כי הוא הבין דרכם שאין הדור ראוי להשתמש בהם. ע"כ היטב אשר דברו גדולי תלמידיו כי ראוי לגנוזן, והנה כל זה אם היו גדולי המדינה ההיא ממנים מופלגי תורה והחרדים לדברי רבינו הגדול, להשים עיניהם על דרכי המדפיסים והמסדרים, למען אשר לא ישלחו בעולתה ידיהם, ולא ינח שבט הרשע על גורל הצדיקים,

89 במאמר (לעיל הערה 29), עמ' 101.

90 ראה: רבינוביץ, מאמר, עמ' קא ואילך.

91 עסיס הסתמך, בין השאר, גם על העובדה שמספר השורה בהגהת הגר"א אינו מתאים לשום דפוס, ראה שם הערה 47. עסיס גם בדק, ראה שם הערה 53, את ההתאמה של מספר השורות עם דפוס וויין, ומצא לפחות שישים וחמשה מקומות שבהם יש אי התאמה בין מספר השורות המצוין בהגהות, לבין מספר השורה שבדפוס וויין. לפי בדיקתי, הרי שבמסכתות ברכות וסנהדרין יש התאמה בין מספר השורה המצוין בהגהות לבין מספר השורה של דפוס וויין, למעט כמה טעויות בודדות, ראה דבריי לעיל ליד הערה 39. אבל כנראה אין לחסיק מסקנות מעובדה זו, שהרי בשאר המסכתות שבדקו לא מצאתי התאמה, כפי שציינתי לעיל שם.

92 חלק מדבריו כאן נדפס גם בעליית קיר, אות יג.

93 ר' ישראל הסביר כאן כמה מקומות מוקשים בדברי הגר"א.

כראוי לאבנים יקרות כאלה למנות ריש טורזינא,⁹⁴ היודע לפרכס⁹⁵ ולשמך... אך זו קשה מראשונה, כי הגהותיו הן הן גופי הלכות ונמסרו לע"ה ולגוי מדפיס⁹⁶ הגהות יקרות עליכם אני קורא כל איכה יועם, אבני קודש אשר היו עטרת תפארת ביד אדוניהן, ידי זרים שלטו בהם היו לאבני אופל, אבני ראמות וגביש לא ידע אנוש ערכם, חשך משחור תארם לא נכרו בחוצו', כי נתערבו בגוים⁹⁷ והוסיפו וגרעו כאשר עיני ראו... והמסדרים והמדפיסים שגו ברואה פקו פליאה נשגבה... ולכן העלימו הגהת תיבת ארבעה והניחו כמו שהוא... והמדפיס והמסדר מעשיהם גרועים ואפשר גם כוונותיהם אינם רצוים... ומן התימא על גדולי המדינה אשר בהסכמה עלו, איך לא שמו פניהם למיגדר בעד המדפיסים לכל יאפילו באופל השיבושים בדבריו הקדושים.

ר' ישראל עוד האריך שם בדבריו על כמה עינינים נוספים הקשורים להגהות, אבל אין הם נוגעים לעיינו. אנו העתקנו רק את הדברים המתיחסים להדפסת ההגהות, ואת התרעומת שהביע על כך.⁹⁸

ראוי להסמיך לאמור את דברי ר' יעקב בכרך:⁹⁹

וגם הוא [הגר"א] לא הגיהן רק לו לבדו בגליון הספר אשר למד בו, לכן לא הודיע לנו את יסודות הגהותיו, ועל מה אדניהן הטבעו, ואת מקורן לא הערה, ומי יודע אם מעתיקהן העתיקון באמונה, ואם הבינו את היסוד את אשר העתיקו, למען ידעו להבחין את האותיות השחורות שבכתב ידו הקדושה המצטרכות למבין ומשכיל על דבר לדעת מהותן כפי מקומן וענינן. וכבר מצאנו וראינו לדאבון נפשנו, את אשר השחיתו והעוו מעתיקי הגהותיו לש"ס בבלי, מבלי דעתם את אשר לפניהם, וכעורים גששו קיר, כאשר ערכן כבר אבי אבי רבי ומורי הגאון הגדול כ"ש רבנו יהודה בכרך זצ"ל, לעמת כתב יד הגר"א הקדושה, בגליון ארבעת כרכי הש"ס שלמד בהם הגר"א זצ"ל, וכתב הגהותיו בידו הקדושה על גליוניהם, והמה היו בידי אבי אבי הגאון

94 היינו שומר, ראה: עיחבין פ ע"א, וברש"י שם.

95 כנראה צ"ל: לפרכסן, והכוונה שהוא יודע ליפותן, היינו יודע ערכן, ומשגיח עליהן. ואולי צ"ל: לפתנסן, כלומר, היודע להסבירן, ולכן ישמרם מטעויות.

96 בעלית קיר הנוסח הוא (הסוגריים המרובעים במקור): "לאינו בקי בתלמוד [כי המוציא לאור הוא הח' יהודה ליב בן זאב הנודע בעה"מ תלמוד לשון עברי וכו' ועי' בהקדמתו בש"ס ד' וויך ובהסכמות הגאונים שם]", ונראה ששינו את הנוסח מפני דרכי שלום. מעניין שבדפוס וילנא הנוסח הוא כמו בדפוס מינסק, ומדפיסי וילנא, שלא כדרכם, לא שינו. וראה הערה הבאה.

97 וכן הוא גם בדפוס וילנא. בעלית קיר חסר: בגוים. וראה הערה קודמת.

98 רבינוביץ, מאמר, עמ' קכט, בהערה 1 כתב שם: "והרב בעל תקלין חזתין סתב בהקדמת ספרו, כי תלמידי הגר"א בקשו לגנוז הגהות אלו, שמפני קיצורן כמעט שאין אדם מבין עומק סונתן, ומאד חרה להם כאשר ראון נדפסות בדפוס ווין, כי נמסרו הגהותיו לעם הארץ שלא הבינו ומילא בשיבושים וטעויות עכ"ל".

99 בספרו מהעבור ומגין השנים, ספר ראשון עבור יחזקיהו המלך, וורשא, תת"ג, אות כב, דף יד ע"ב.

הנ"ל,¹⁰⁰ וראה ראינו כי מעתיקיהן לא ידעו ולא הבינו את אשר לפניהם, לכן העלו בו קמשונים, וכסו פניהן חרולים, עד שהשחיתו יותר בהעתיקן אותן מאשר היטיבו, והגן עתה לצור מכשול ולאבן מתעה למוקירי דברי הגר"א הנפלאים, מבלי דעתם את המקרה אשר קרם.

אמנם לאור האמור בסעיפים הקודמים, אנו רואים כי המגיה בדפוס וזין לא ערך את הגהות הגר"א כדי להתאימן לדפוסו. הוא לא שינה את ציון הדף, הוא לא שינה את ה"דיבור המתחיל", הוא לא השלים את ההגהות במקום שהמעתיק ציין שיש בהן חסרון וכנראה שהוא לא הוסיף את מספר השורה המתאימה.¹⁰¹ מכאן ניתן לשער כי המגיה לא ערך את הגהות הגר"א, וכנראה אין בהם שינויים פרט לטעויות דפוס או טעויות העתקה, וכד'. נמצא לפי זה, כי תרעומתו של ר"י משקלוב צריכה להיות מופנית כלפי מעתיק ההגהות מתלמודו של הגר"א, ולא כלפי המדפיס, שכפי שנראה לנו לא שינה את ההגהות.

קביעה זו ניתנת לבדיקה בדרך נוספת, והיא על יסוד הגהות הגר"א למסכת שקלים. הגהות הגר"א למסכת זו הגיעו אלינו בשני אופנים. האופן האחד הוא הגהות הגר"א שנדפסו כאמור בדפוס וזין, ובתוכן גם הגהותיו למסכת שקלים. האופן השני הוא פירושו של ר' ישראל משקלוב למסכת זו, הנקרא תקלין חדתיך, המיוסד על פי הגהות הגר"א. מ' עסיס¹⁰² בדק את שתי המהדורות הללו, והגיע למסקנה שישנם ארבעה סוגי הבדלים ביניהן: (1) שגיאות דפוס רבות בדפוס וזין, שאינן נמצאות בתקלין חדתיך. (2) מספר מקומות שיש בהם חילוף לשון קל בין שני המקורות. (3) שלוש הגהות החסרות בתקלין חדתיך. (4) חמישה עשר מקורות ברורים, שיש בהם חילוף לשון בין שני המקורות. לאור ממצאיו הוא מסכם:

אבל למרות ההבדלים שבין שני המקורות בשני הסוגים האחרונים – שהרי שני הסוגים הראשונים אינם מייצגים מחלוקת בין המקורות, אלא שיבושי דפוס או חילופי לשון חסרי חשיבות לעינינו – מתגלה כאן ברובן המכריע של הגהות הגר"א התאמה כמעט מוחלטת ביניהן. הרי אומר: הן מבחינת הלשון הן מבחינת התוכן והמהות, עניין לנו כאן עם הגהותיו המוסמכות של הגר"א למסכת שקלים.

לאמור, הגהות הגר"א שנדפסו בדפוס וזין הן ההגהות המקוריות של הגר"א, לפחות על מסכת שקלים. אנו יכולים להניח שהדבר נכון גם ביחס לשאר המסכתות. אנו גם יכולים להניח כי מספר המקומות שבהם חלה טעות בהעתקה, או נפל שיבוש אחר, אינו רב. אף שבדפוס וילנא יש כמה שינויים, ויש גם הגהות חדשות, הרי שהנדפס בדפוס וזין קרוב להציג בפנינו כראוי את מרבית הגהות הגר"א על התלמוד.

100 ראה לעיל ליד הערה 51, על עוכרה זו.

101 ראה לעיל הערה 91.

102 הנוכח (לעיל הערה 29), עמ' 103–108.

(ז) האם ההגהות מייצגות את דעת הגר"א בשלמות?

יש שאנו מוצאים כי הגהת הגר"א לתלמוד נזכרה גם בשאר ספריו. בדפוס וילנא נרשמו הערות בסוגריים בתוך הגהות הגר"א, והן מציינות לנו את ההקבלה בין ההגהה ובין דבריו בשאר חידושינו.¹⁰³ אולם יש שהגר"א מגיה את התלמוד בכיבורו לשולחן ערוך או בשאר ספריו, ואילו בהגהותיו שבגליון התלמוד לא נרשמה הגהה זו. כבר העיר על כך ר' יהושע העשיל לוויין, בכותבו על הגהות הגר"א לתלמוד:¹⁰⁴

נדפסו ראשונה בוויין שנת תקס"ו עם הש"ס הנדפס שמה אז, ואח"ז נדפסו הרבה פעמים בכמה תוצאות הש"ס נולפי מה ששמעתי לא הובאו ההגהות על הש"ס בדפוס בשלימות כי כתבו שבמעזריטש נמצא הש"ס שהועתקו ההגהות ממנו והמה הרבה יותר מהנדפסים (הגרד"ל), וראיתי גם אני להעיר כי נשמטו הרבה הגהות ע"י לדוגמא באליהו רבא על טהרות במסכת נגעים (פ"ב מ"א) מביא דברי הגמרא כיומא (י ע"א) גומר זה גרממיא וגרס הגאון זה גרמניא והוא מבני גומר...

והוא הולך ומתנה שם דוגמאות רבות של הגהות הנמצאות בספרים שונים של הגאון, ואינן מצויות בש"ס לפנינו.¹⁰⁵

נמצאנו למדים, כי הגהות הגר"א הנדפסות בוויין אינן מייצגות את דעת הגר"א בשלמות. לדעת הגרד"ל הסיבה לכך היא שהמעתיק לא העתיק את כל הגהות הגר"א כראוי מתוך תלמודו. אמנם לדעת ר' יהושע העשיל לוויין עולה שיש מקומות שהגר"א הגיה בשאר חיבוריו את התלמוד, ומשום מה לא הגיה כן הגר"א בתלמודו. אין לתלות את החיסרון במעתיק ההגהות, שהרי הוא העתיק כראוי את אשר היה לפניו. גם הגרד"ל וגם ר"ה לוויין התייחסו לדפוס וויין. בדפוס וילנא, כאמור, נמצאות הגהות נוספות, ולפיכך דברי הגרד"ל אינם אמורים לגביו. אבל טענת ר"ה לוויין עדיין עומדת במקומה.¹⁰⁶

שאלה בפני עצמה היא האם חוסר הגהה מלמד גם על דעתו של הגר"א. על יסוד האמור עד עתה, אפשר לומר כי חוסר הגהה אינו מלמד על דעתו. הרי ראינו כי אפשר והגהותיו של הגר"א לא הודפסו בשלימות, ויש מהן שלא הגיעו אלינו, ולכן חוסר הגהה אינו מלמד מאומה. ניתן להמשיך ולשאול, אם בנוסח התלמוד שלפנינו לא מצאנו הגהה של הגר"א, ובנוסף לכך גם לא מצאנו התייחסות לכך באחד מחיבוריו, האם ניתן להסיק מכך כי לדעתו הנוסח שלפנינו הוא הנוסח הנכון. נראה לי כי גם כאן לא ניתן לקבוע

103 הרי כמה דוגמאות, ויש נוספות כמובן, שהעיר עליו בדפוס וילנא: ברטות נ ע"ב, אות ג, מתאים להגהתו בתוספתא; נא ע"א, הגהה באות ד, מתאימה לאמור בכיבור הגר"א, אות, ויש סי קפג; נג סע"ב, מתאים לאמור באדרת אליהו.

104 עלית קיר, אות יג.

105 אמנם הדוגמה הראשונה שכתב שם, והיא זו שהעתיקנו, נמצאת לפנינו בש"ס מהד' וילנא, על שם הגר"א. וכן הדוגמה שהביא מעירובין פ ע"ב (כצ"ל) שצ"ל בכ"ד שאני, אף היא נמצאת בהגהות הגר"א לפנינו, וכבר העיר על כך בגליון עלית קיר.

106 ראה בהערה הקודמת שאכן יש בדפוס וילנא הגהות המתאימות לשתי דוגמאות שכתב ר"ה לוויין, אבל עדיין מצויות בדבריו דוגמאות אחרות שלא נמצאות בדפוס וילנא.

בבטחון מה דעתו, שהרי אפשר ולא מצא לנכון להתייחס לכך בחיבוריו, וגם אפשר לטעון שאין בידינו את כל כתביו.¹⁰⁷

(ח) סתירת בהגהות הגר"א

יתר על כן, יש ואנו מוצאים אי התאמה בין הגהותיו בגליון התלמוד, להגהותיו הנזכרות בשאר כתביו. הרי כמה דוגמאות.

(א) בברכות ס"ב, נמצא: כי נפיק אומר ברוך אשר יצר את האדם בחכמה וברא בו נקבים נקבים... אי אפשר לעמוד לפניך, מאי חתים אמר רב רופא חולים. בדפוס ווין, וכן בדפוס וילנא, נמצאת כאן הגהת הגר"א: לעמוד לפניך נ"ב אפי' שעה א'. ברם בביאורו לשו"ע או"ח, סימן ו סק"ז, האריך הגר"א בביאור הנוסח, וסיים: "וכ"ז דחקם גי' אפי' שעה א', אבל בגי' שלנו ליתא וא"צ לכ"ז... וכן עיקר". נמצא כי הגר"א בביאורו העדיף את נוסח התלמוד כפי שהוא לפנינו, מבלי כל הגהה, ואילו בהגהתו בגליון כתב אחרת. אפשר שיש השמטה בהגהותיו, וכל שרצה לומר הוא כי יש לרא"ש ולטור נוסח אחר, ואולי אף אמר כי נוסח זה הוא נוסח קשה. ברם פשטות הדברים מורה שבביאורו כתב בשונה מהגהתו על הגליון. ויש לכך גם חשיבות הלכתית, שהרי לפי המסקנה בביאור אין צריך לומר "אפילו שעה אחת".¹⁰⁸

(ב) ברכות נט ע"ב, מצאנו בהגהותיו: עד תשתחוה – נ"ב וירוממו את שמך מלכנו – גי' רי"ף ורא"ש. כן הנוסח בדפוס ווין ובדפוס וילנא.

הסוגיה נמצאת גם בתענית ו ע"ב, ושם נמצא בהגהות הגר"א: נ"ב וימליכו את שמך מלכנו כ"ה גי' הרי"ף ושי"פ.

בשו"ע או"ח, סי' רכא ס"ב, נמצא: ומה מברך... ואילו פינו מלא שירה כים וכו' עד הן הם יודו ויברכו את שמך מלכנו וכו'. וכתב הגר"א בביאורו: כגירסת הרי"ף והרא"ש והרמב"ם ושי"פ.

אנו רואים לפנינו סתירה פנימית בהגהות הגר"א לתלמוד, וסתירה בין לבין האמור בביאורו לשו"ע. והדבר מפליא במיוחד, שהרי אין מדובר כאן בהגהה של ממש, אלא רק במסירת נוסח שאר הפוסקים.¹⁰⁹

107 יש לציין כאן לחידושי הריטב"א, מהר"ר יפה"ן, ח"א, בציונים, עמ' 139 שכתב על דף יא ע"א כך: "והקפדתי מאד על מה שכתבו [דק"ס השלם, עמ' צח, הערה 29] דגירסת ספרים שלנו ז"ב אשר יש לשער דשיבוש הוא, דהרי מי לנו גדול יותר מהגר"א ראש המדקדקים בבירור הגירסא הנכונה ככל הש"ס... והרי הגר"א כסי' קעג סקי"ב מעתיק גירסת הספרים שלנו רב אשרי, וכן בהגהת הגר"א לא תוקן הגירסא". נטון הוא שהדברים שונים במעט ממה שכתבנו בפנים, שהרי כאן העתיק הגר"א את דברי התלמוד בביאורו לשו"ע, ולא העיר מאומה, וא"כ הוא מקיים את הנוסח שהעתיק. אבל גם דבר זה אינו מובן מאליו, וניתן עדיין לפקפק בו, ואיני חוצה להאריך בזה, אבל די להזכיר כי ידוע שמרן כבי" מעתיק הרבה פעמים ממחברים שונים אף שהנוסח שהעתיק אינו מדויק ויש לתקנו.

108 וכן העיר על כך ר' שמואל יעוונין, בהגהותיו אמרי שמואל, על מעשה רב, אות ו.

109 ברי"ף, תענית שם (דפוס וילנא דף ב ע"א), הנוסח הוא: יודו ויברכו, כפי שהוא בשו"ע. ברא"ש, ברכות פ"ט ס"ו, הנוסח הוא: יודו וישבחו ויפארו. ואילו ברא"ש, תענית פ"א ס"ג, הנוסח הוא: ויקדשו. ברמב"ם, הל' ברכות פ"י ה"ה: יודו וישבחו ויברכו. במהר"ר קאפת, הנוסח: יודו לך

(ג) משנה, יומא סח ע"ב: ומברך עליה שמונה ברכות על התורה ועל העבודה ועל ההודאה ועל מחילת העון ועל המקדש בפני עצמו ועל ישראל בפני עצמן ועל ירושלים בפני עצמה ועל הכהנים בפני עצמן ועל שאר התפלה. ובהגהת הגר"א שם: ועל המקדש ועל הכהנים ועל ישראל בפני עצמן ועל שאר התפלה. כצ"ל. כוונת הגר"א למחוק את הברכה על ירושלים, כדי שתהיינה שמונה ברכות. אמנם לא מובן מה טעם מחק פעמיים את המלים "בפני עצמן" מן המשנה, ומצאתי כי נתקשה בכך בהר המריה לר' מאיר יונה, הל' עבודת יוהכ"פ ספ"ג.¹¹⁰ הוא מפנה לתוספתא יומא פ"ג הי"ג, שבה נמצא לפי הגהות הגר"א כך: שמונה ברכות... ועל מחילת העון כסדרן ועל המקדש ברכה בפני עצמה ועל הכהנים ברכה בפני עצמן ועל ישראל ברכה בפני עצמן ושאר תפלה. ר' מאיר יונה הגיע למסקנה, כי לפי הגהות הגר"א בתוספתא הוא לא מחק את המלים "בפני עצמן", וכל שרצה היה למחוק רק את הברכה על ירושלים. לכן הסיק, כי העולה מהגהותיו לשי"ס כאילו התכוון למחוק את המלים "בפני עצמן", הוא טעות.

(ד) תענית כז ע"ב: ת"ר אנשי משמר מתפללין על קרבן אחיהם שיתקבל ברצון ואנשי מעמד מתכנסין לבית הכנסת.

הגר"א בהגהותיו הגיה: אנשי מעמד היו מתפללין וכו' ואנשי משמר היו מתכנסין וכו'.¹¹¹ אבל בביאורו לשו"ע או"ח, סי' א ס"ז, ציין: תענית כ"ז ב' אנשי משמר מתפללין וכו'.

(ט) לפרש הסתירות בהגהות הגר"א

ר"ש גורן¹¹² השווה את הגהות הגר"א לירושלמי הנמצאות לפנינו בכמה חיבורים. לאמור, הוא בדק את ההגהות הנמצאות בחיבורי הגר"א לירושלמי, את הגהותיו שרשם בגליון הירושלמי, וכן את ההגהות לירושלמי הנמצאות בביאורו לשולחן ערוך. על יסוד ההשוואה הוא שואל: "איך לבאר את הסתירות הרבות בין הביאורים וההגהות, ובין ההגהות לבין עצמן". חלקה הראשון של שאלה זו תקף גם לגבי הגהותיו לכבלי. הכה נראה מה התשובה לכך.

ר"ש גורן הביא בתחילה את תשובתו של הגר"מ מסלאנים, נכד הגר"א, בהקדמתו לפירוש הגר"א לירושלמי, בדפוס וילנא. הגר"מ סלאנים כתב, כי כל הביאורים הללו יצאו אכן מפי קודשו של הגר"א, אלא שהם מייצגים מהדורות שונות. אולם ר"ש גורן אינו מקבל את דבריו, משום שיש בידנו עוד כמה מקורות להגהות הגר"א לירושלמי, שלא היו

ויברכו.

110 ודע כי הוא העתיק שם את הגהת הגר"א לא כפי שנמצאת לפנינו. גם מה שרצה לומר בתחילה לדעת הגר"א כי ישראל ושאר התפילה נחשב כאחת, אינו מובן שהרי בהגהות הגר"א נאמר במפורש כי ישראל בפני עצמן.

111 וכן הגיה גם בהגהות מהר"ב ותשכורג.

112 במאמר 'הגר"א והירושלמי', בתוך: ספר הגר"א, בעריכת ר"ל מימון, ירושלים, תשי"ד, חלק ד, עמ' מה-מז. הדברים חוזר ונדפסו על ידו, בהוספות מסוימות, במבואו לספח הירושלמי והגר"א, ירושלים, תשנ"א.

לפני הגר"מ מסלאנים. זאת ועוד. הרי ר"י משקלוב כתב, בהקדמתו לפאת השלחן, ששמע מפי ר"ח מוולוז'ין שהעיד מפי הגר"א: "שלא חידש שום הגהה עד שהיו לו ראיות ברורות מתושבע"פ לא פחות מט"ו מקומות". לכן שואל ר"ש גורן:

קשה מאד ליישב את הסתירות הרבות בין המהדורות השונות של ביאורי הגר"א והגהותיו על הירושלמי, עם דברי הגר"ח מוולאז'ין זצ"ל, שאם היה הגר"א מקפיד כ"כ גם בהגהותיו על הירושלמי שלא להגיה בלי ט"ו ראיות, כיצד יתכן שהגיה וחזר והגיה באופן אחר, עד שאנו מוצאים לפעמים ארבעה סוגי הגהות שונות על מקום אחד.

כדי לענות על שאלתו, הפנה ר"ש גורן את תשומת הלב לתופעה מעניינת בביאור הגר"א לשולחן ערוך. בביאור זה משתדל הגר"א עד כמה שאפשר להסביר את הירושלמי מבלי כל הגהה, ואילו בהגהותיו ובביאורו על הירושלמי באותן סוגיות ממש, הוא מגיה וחוזר ומגיה את הירושלמי. נמצא שיש הבדל בגישה של הגר"א, בכותבו את שני החיבורים הללו. ר"ש גורן הגיע למסקנה, כי הגהות הגר"א לירושלמי נאמרו בדרך לימוד ולא בדרך של פסק הלכה, ולכן הרשה הגר"א לעצמו להגיה ולחזור ולהגיה. בעל כורחנו, ממשיך ר"ש גורן, עלינו לומר שדברי ר"ח וולוז'ין על ט"ו ראיות, אפשר שמוסכים על הגהות הגר"א בבבלי. אבל בביאור לשולחן ערוך, אליבא דר"ש גורן, בא הגר"א לקבוע הלכה, ולכן מייעט כאן, עד כמה שאפשר, בהגהות.

ר"ק כהנא¹¹³ אינו מקבל את שיטתו של ר"ש גורן. לדעתו כל תורתו של הגר"א היא לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא, ואין להבדיל בין הגהותיו לבין ביאורו לשולחן ערוך. הוא גם הראה שמצאנו מקומות בביאורו, שבהם הגיה הגר"א יותר מאשר בפירושו לירושלמי. לפיכך הוא סבור, כי החילופים בין ההגהות נובעים מכך שהם משקפים גירסאות שונות, לפי שיטות שונות של ראשונים. היות שההגהות נאספו ע"י תלמידיו, ששמעו מפיו, אפשר שהם לא תמיד עמדו על העובדה שיש כאן דעות של ראשונים שונים. רק ביחס לביאור לשולחן ערוך, מסכים ר"ק כהנא עם ר"ש גורן, ואף הוא סבור, שכאן הביא הגר"א את הנוסח לפי ההלכה שמצא לנכון לקבוע.

אלא שלכאורה עדיין יש לשאול. הרי כתבנו לעיל כי אחר גיל ארבעים לא העלה הגר"א את חידושו על הכתב. נמצא כי הביאור לשו"ע, שר"ח וולוז'ין העיד עליו בהקדמתו כי הוא כ"י קודשו של הגר"א עצמו, נכתב טרם שהגר"א היה בן ארבעים. לפי זה נראה כי הביאור לשו"ע קדום להגהות על גליון התלמוד. זאת משום שסביר לומר כי הגהות על גליון תלמודו המשיך הגר"א לכתוב גם לאחר שעבר את גיל ארבעים. והרי כה כתב ר"י משקלוב בהקדמתו לפאת השלחן:

ואשר נמצא מי שרוצה לידחק ולישב הגי' הישנה אין לו טעם וריח, כאשר ראיתי מחדש שנדפס ס' שני אליהו על מס' אדר"ג להדחיק גי' הישנה ואין ממש בדבריו,

ולא נחת לעומק דעת רבינו הקדוש... ומ"ש בעל ספר הנ"ל כי מצא בביאורי דה"ג על ש"ע ומס' אבות גרס בגי' הישנה אינו כלום, דלא ידע המחבר אורח סדר תורתו של רבינו בביאור ושהי' בכ"י ממש קודם שהי' ארבעין שנין ושם בביאורו בש"ע סי' תג"א ס"ק פ"ב פ"י לפי שיטת תוס'... ובזקנותו הגיה גרסתו כגי' האדר"נ... ויש לי הרבה בביאורו שהיה דעתו כחד מרבתינו, ואח"כ בעומק דעתו פ"י שיטתו וגי' החדשה... ואח"כ בפ"י המשניות שחיבר באחרונה... ע"ש שיטתו החדשה.

א"כ, לפי דעתו של ר"י משקלוב, יש להעדיף את שאר חיבוריו של הגר"א על פני הביאור לשו"ע, משום שאת הביאור חיבר בצעירותו, ולאחר מכן אם חזר בו, היה זה בשאר חיבוריו.¹¹⁴

אכן, הן ר"ש גורן והן ר"ק כהנא היו מודעים לשיטת ר"י משקלוב ולקושי שהיא יוצרת לשיטתם. ברם כדי לפתור את הקושי שהם העלו בסתירות שבין הגהות הגר"א לירושלמי לבין ביאורו לשו"ע, הם נאלצו שלא לקבל את שיטת ר"י משקלוב. ר"ש גורן כתב:

מאחר שנתברר שגם בהגהותיו ובביאוריו על הירושלמי יש הרבה מהדורות סותרות, ויש לפעמים מחיקת ההגהה ע"י הגר"א עצמו, ומחיקה זו מתאימה לשיטתו בשו"ע שמפרש לפום נוסחא דידן, ויש הגהות רבות שהגיה במהדורא בתרא שלו, המתאימות דוקא לנוסח שכתב בשו"ע – הרי קשה להניח שבזקנותו חזר בו מפירושו שכתבם להלכה המתפרשים יפה לפי הנוסח המקובל בלא הגהה.

ר"ק כהנא הוסיף, כי גם בעל חזון איש סבור שכאשר יש סתירה בין ביאורו לשו"ע להגהותיו, הרי שביאורו עיקר.¹¹⁵

נחזור עתה לשאלתנו כיצד יש להתייחס כאשר קיימת סתירה בין הגהותיו על גליון הבבלי לבין ביאורו לשולחן ערוך. הן לפי ר"ש גורן והן לפי ר"ק כהנא עלינו ללכת אחר הנוסח שקבע הגר"א בביאורו לשולחן ערוך, וזאת משום שבביאורו בא הגר"א לקבוע הלכה. מעתה כל נוסח שתה שציין הגר"א בהגהותיו לתלמוד, אינו מתפרש כסתירה או כחזרה מדבריו בביאורו, אלא כדברי ר"ק כהנא, כוונתו היתה ללמדנו על נוסח נוסף שהיה לפני הראשונים.

114 במעלות הסולם, הערה יג, ד"ה ויען כי ביאורו, הביא זאת, ואף הוא סבור כן, וציין לעוד ספרים שכתבו כן.

115 ע"י בדבריו עמ' כב–כג, שציין לחזון איש, ערלה, סי' ב, סט"ז: "והגר"א ז"ל שחק ליה, ודברי הגר"א בביאור הן עיקר שהן כתי"י הגר"א ז"ל". הרי שהוא למד אף משתיקתו של הגר"א בביאורו. עוד ציין ר"ק כהנא למכתבו של החזון איש שנתפרסם בספר צדקת הצדיק, ירושלים, תשי"ד, עמ' קלז, על דרכו של הגר"א בביאורו לשו"ע. שם כתב שאם ברצונו לחלוק על השו"ע, הרי שהגר"א יכתוב זאת בצורה נחרצת ומפורשת. דברי החזון איש נרפסו עתה פעם שנייה, גם בספר תשובות וכתבים ממך החזון איש, אורח חיים, בני ברק, תשנ"א, סי' א. ולעצם העניין מה היתה כוונת הגר"א בביאורו, ראה מ"ש במעלות הסולם, הערה יג, ד"ה וראיתי, שהביא דעות שונות בזה. ואוסיף כי ר' שלמה הכהן, בתשובותיו בנין שלמה, וילנא, תרמ"ט, חלק א"ח, סי' לד, דף מב ע"ד, ד"ה והדבר, סבור כי דרכו של הגר"א להעתיק בביאורו ראיות של הפוסקים, אף שהוא לא ס"ל כן.

ואכן שמענו אישור על כך מסיפור על ר"ה וולוז'ין:¹¹⁶

וכן סיפר לי ידידי הרה"ג מ' הירש פרוש האב"ד דק"ק אוטיאן שהיה בעת שבקשו מדפיסי קאפוסט הסכמה על הש"ס עם הגהות מהגאון מאת תלמידו הגאון מוהר"ח מוולאז'ין, ויוסף לאמור הגאון מוהר"ח לתלמידו הרב מ' הירש פרוש הנ"ל כי לא רבים יבינו משפט ההגהות, וכאשר קרה לי כי הראו לי בוילנא הגה א' ונפלאתי ע"ז, אח"ז התבוננתי כי הג"ה היא ע"פ גירסא שהיה לו בש"ס הקדומה, כי בכל מקום אשר כתב רש"י ה"ג חתר הוא לדעת הגי' הישנה הכתובה לפניו, וכמה פעמים קיים הגי' הישנה, ועפ"י הגי' הישנה נכונים מאד הגהות הגר"א שם.

* כלומר, אף כאן שמענו כי יש שהגר"א מגיה את הנוסח שלפנינו ומשנה אותו בהתאם לנוסח של אחד מהראשונים, אלא שאין הוא אומר לנו זאת, ולפיכך הגהתו כפי שהיא קשה להבנה.¹¹⁷ עם זאת מצאנו שבחלק מהגהותיו רשם הגר"א במפורש כי לראשון מסוים היה נוסח אחר בגמ'.¹¹⁸

דומה שיש להביא סימוכין לאמור מדברי ר"ש ליברמן בדבר הגהות הגר"א לתוספתא:¹¹⁹

וכנראה שכמה מהדורות שקועות בביאוריו, כי כידוע, לא כתב רבינו את הגהותיו לתוספתא, אלא תלמידיו הם שלקטו את פירושו (עיין בשער טהרת הקודש), ואפשר שהגר"א באר להם את שיטות הראשונים בתוספתא, ופירש לפעמים ע"פ שיטה זו, ולפעמים ע"פ שיטה אחרת, ומכאן הסתירות המרובות בין הגהות הגר"א ובין ביאוריו.¹²⁰

116 עלית קיר, אות יג.

117 ואכן מצאנו מקומות שהעירח האחרונים שהגהותיו הן רק לפי שיטה מסוימת. כגון בב"מ ה ע"א מחק הגר"א כמה מלים מהתלמוד, מבלי כל הסבר. ר' יוחם ליב פרלמן בחיבורו אור גדול על המשניות, שבועות רפ"ו, הסביר כי הגהה זו היא עפ"י דברי הרמב"ם, ואינה מתאימה לדעת הגאונים.

118 כגון ברכות ו ע"ב, ח ע"א, טז ע"א, כט ע"א וע"ב, מד ע"א, ועוד.

119 ר"ש ליברמן, תוספת ראשונים, ירושלים, תרצ"ט, חלק ד, מבוא, עמ' כד, מס' 6.

120 ר"ש ליברמן ממשיך ואומר: "יבחר של הגהות הגר"א נכנסו פירושים והגהות שמעולם לא יצאו מפי רבינו". כאן נתן ר"ש ליברמן כמה דוגמאות של הגהות שלדעתו לא יצאו מהגר"א. הוא הביא דוגמה מתוספתא פרה פ"ב: פרה שגלגלי עיניה וכו'. יש להעיר כי כדבריו בדוגמה זו, כתב גם ר' גרשון חנוך העניך מראדז'ין, על פי עדות ר' יוחם ליינער, במאמרו הנזכר לקמן (הערה 162), עמ' 182. והריני מוסיף על דבריו. ראה דק"ס, יומא כה ע"א (דפי הספר דף לב), אות ר: "מכאן נוכל לראות שאין לסמוך על הגהות אלו, ובוקי סריקי תלו ברכין של ישראל". וכן בדק"ס לתענית, דף ל ע"א (דפי הספר דף צב), אות ד: "זוהו תראה כמה מן השקר ענו בו ברכינו בהגהות אלה ומה נאמנו כחז רבני וילנא" וכו'. ע"ש בדבריו. וכן כתב עוד כמה פעמים במסכת תענית, והמעייין ימצאם.

אמנם לשאלה מה נעשה כאשר יש סתירה פנימית בהגהותיו לתלמוד,¹²¹ או סתירה בין לבין שאר חיבוריו, ולא לביאורו לשו"ע, אין בידנו תשובה עקרונית. כאן נצטרך לדון בכל מקרה לגופו של עניין, ולהכריע על פי שיקולים שונים.¹²²

(י) האם ההגהות מיוסדות על כתבי יד ?

נראה שלפני הגר"א היו כתבי יד שונים.¹²³ אולם השאלה היא האם ביסס את הגהותיו על כתבי יד או על סברתו. שאלה זו נוגעת לכלל הגהותיו, ולא דווקא לאלו של התלמוד הבבלי. נזכיר את הדעות השונות בזה.¹²⁴

ר"מ צוקרמנדל כתב על הגהות הגר"א לתוספתא כדברים האלה:¹²⁵

ואף אם נראה דהגר"א היה לו כתב יד, כאשר נראה בעליל מסוף נגעים וריש פרה שהוסיף שם שני פרקים בסדר טהרות היוצא לאור על ידו[ו] אשר חסרו בכל ספרי הדפוס, וכמה מן הגהותיו אשר אינם פרי תבונה מסכימים עם כתבי יד, כגון אם מוסיף לפסוק תיבת "וגו'" או מוסיף או גורע תיבה לפסוק במקום שאין נפקותא, או אם מוסיף תיבת "את" או ה' הידיעה בתחלת התיבה, או אם מגיה מן במקום מ'... אבל אם נראה רוב הגהותיו מצינו כי רובם ככולם לקוחים מן תלמוד בבלי וירושלמי... ואין ספק כי הגיה אחריהם.

אבל ר"ש ליברמן חלק עליו וכתב שהגר"א לא הגיה על פי כתבי יד:¹²⁶

ולא דק ה' צוקרמנדל בכתבו בהקדמתו לתוספתא (שהוציא לאור) עמ' 3 ריש הערה 2: 'ואף אם נראה שהגר"א היה לו כתב יד כאשר נראה בעליל מסוף נגעים...'. כי המעיין שם יראה בעליל ההיפך הגמור. שלרבינו לא היה שום כתי"י, והוא הוסיף עפ"י הפיסקאות בר"ש בלי תוספת וחסרון. ולפיכך בכל מקום שהגהות הגר"א מתאימות לנוסח הר"ש לא ציינתי "וכן הגיה הגר"א", מפני שלדעתי לא כיוון רבינו אלא לציין את גירסת הר"ש, אע"פ שלא גילה את מקורו.

121 כפי הדוגמה שהובאה לעיל, עמ' 449, דוגמה (ב).

122 ראה לדוגמה בשו"ת פאת שדך, לר' שמואל דוד הכהן מונק, ירושלים, תשל"ה, סי' קפ, שדן בסתיחה בין ביאורי הגר"א לטהרות שנדפסו במהד' וילנא, לבין חיבור אליהו רבא. הוא מסיק שהגר"א חזר בו, והנכון הוא כדבריו באלהו רבא.

123 ראה: לנדוי (לעיל הערה 1), עמ' קד-קטו, ובהערות שם; אליאך (לעיל הערה 1), עמ' 771-776.

124 יש לציין שתלמידיו וגם חכמים אחרים שיצאו כנגד המשיגים על הגהות הגר"א, ראה לקמן סעיף ו, והצדיקו בתוקף עז את הגהות הגר"א, הדגישו בהקשר לכך את גדולתו של הגר"א, ואת המספר הרב של ראיית שהיו לו לכל הגהה והגהה. אבל לא מצאנו, ולו במקום אחד, שכתבו שאפשר שהגיה על יסוד כתבי יד. ראה עתה על ההגהות באופן כללי בדברי אליאך (לעיל הערה 1), עמ' 1178-1189, ולעניין פרט זה, ראה שם עמ' 1187.

125 תוספתא על פי כתבי יד ערפורט ווינה, מאת משה שמואל צוקרמאנדל, ירושלים, תרצ"צ, מהדורה שנייה, הקדמה הערה 2.

126 תוספת ראשונים, ירושלים, תרצ"ט, חלק ג, בהקדמה.

גם ביחס להגהות הגר"א לירושלמי הגיע ר"ש גורן לאותה מסקנה:¹²⁷

יש לקבוע שרוב ההגהות של הגר"א על הירושלמי, אינן מתאשרות ע"י כתבי היד שבידינו. גם כאשר נמצאים שינויי נוסח בכתבי היד, במקומות קשים אשר הסוגיא מתפרשת על ידם, לא מצינו שהגיה הגר"א כנוסח כתב היד, וזה סותר את ההנחה שהגהות הגר"א מבוססות על כתבי יד נעלמים של הירושלמי, שראה אותם הגר"א בהיותו עורך גלות, כי קשה להניח שדוקא אותם כתבי היד שהשתמש בהם הגר"א ספו תמו מן העולם, ובכתבי היד שבידינו לא השתמש הגר"א. אמנם יש הרבה מקומות שהתכוון בהם הגר"א בהגהותיו לנוסח כתבי היד שבידינו, אבל הם אחוז קטן, באופן יחסי להגהותיו הרבות.

ביחס להגהות הגר"א לתלמוד הבבלי דעתו של ר' משה פיינשטיין היא, שהגר"א לא השתמש בכתבי יד. אלו דבריו:¹²⁸

ואין לטעות מלשון באורי הגר"א אה"ע סימן מ"ד סק"ז דכתב דסברא ראשונה דאילונית צריכה גט סוכר דרכא פליג על ר' אסי גם בזה ומצריך גט לאילונית והוסיף דכן כתב רש"י ד"ה הלכתא לית ליה מק"ט ואפילו לא הכיר, דהי"ל גירסא כוז ברש"י, דליכא שינוי בגירסת רש"י בין זמן הגר"א לזמננו דפרש"י הוא בדפוס, אלא פירוש דברי הגר"א הוא...

הרי שר' משה אומר במפורש כי אין לתלות שיש שינוי נוסח ברש"י שעמד לפני הגר"א, שהרי פירוש רש"י נדפס כבר. ולכאורה מה ראייה היא זו, הרי הגר"א היה יכול לראות נוסח אחר בכתב יד של פירוש רש"י. מכאן עולה בכירור כי ר' משה סבור כי לא יתכן לומר שהגר"א ראה נוסח זה בכ"י של רש"י או אולי של פרשן אחר. לכן הוא נדחק להסביר את דברי הגר"א באופן אחר.

ראינו אפוא, כי כולם מסכימים שהגהות הגר"א אינן מיוסדות על כתבי יד, בין שהמדובר בתוספתא, או בתלמוד הירושלמי, או בתלמוד הבבלי.

אמנם צבי מלטר¹²⁹ כתב, כי הגר"א שאב את שינויי הנוסחאות שלו מכתבי יד שאינם עוד במציאות, ועל המכין מהדורה ביקורתית של נוסח התלמוד לבדוק היטב את האמור בהגהותיו. אבל נראה לי כי קשה לקבל את עמדתו של מלטר.¹³⁰ לא סביר שנוסח כתב היד שהיה לפני הגר"א, לא יישמר באחד מעשרים וארבעה כתבי היד שהיו לפני מלטר.¹³¹ מכל

127 במאמר הנזכר (לעיל הערה 112), עמ' מז.

128 שו"ת אגרות משה חלק אה"ע ד סימן פב ד"ה אך שיש.

129 בחיבורו על מסכת תענית, הוצאה מדויקת על פי עשרים וארבעה כתבי יד ועל פי נוסחאות הראשונים וכו', ניז יורק, תר"צ, מבוא, עמ' ז.

130 יש לציין כי מלטר כתב כדברים האלה גם על הגהות הב"ח. הבאנו את דבריו לעיל פרק עשירי, הערה 105, ודחינו אותם. טעם הדחייה שאמרתו שם, יפה כוחו גם כאן.

131 כך גם טען הר"ש גורן, כנגד הסוברים שהגר"א הגיה את הירושלמי ע"פ כתבי יד שאינם נמצאים היום, וכפי שכתבנו את דבריו לעיל.

מכל מקום לפי דבריו עולה, כי אף אם ניקח מדגם של כמה מהגהות הגר"א על מסכתות שונות, ונראה כי אין הן מתאימות לכתבי היד הנמצאים בידנו, אין בכך להוכיח מאומה. שהרי לפי מלטר אפשר לומר, כי היו לפניו כתבי יד שלא הגיעו לידנו. היות שאין אנו סבורים כדבריו, נציג בפני הקורא מדגם מסוים של הגהותיו, ונסיק את המסקנות לפי דרכנו.

אנו רואים ממדגם קצר זה, כי יש מקומות שהגהת הגר"א מקבלת את אישורה גם על פי כ"י מינכן, אלא שהגר"א לא הזכיר באף אחת מהגהותיו שהסתמך על כתב יד כלשהו. אפשר שראה כתב יד זה ולא הזכירו, או אפשר שזכה לכוון מדעתו הרחבה לנוסח כתב היד. אבל יש מקומות לא מעטים שהגהת הגר"א אינה מקבלת אישור מכל מקור אחר. דומה שהדבר מוכיח, לדעתנו, כי הגר"א בהגהותיו לא השתמש בכתבי יד, אלא הגיה מסברתו. אע"פ שהמדגם קצר ביותר, דומה שהוא משקף נכונה את האמור. נרשום עתה כמה מהגהות הגר"א, ואת המקורות המאשרים, או שאינם מאשרים, את הגהותיו.

(א) ברכות כה ע"א: ולא כנגד אשפה כצ"ל. נוסח זה אכן נמצא בכ"י מינכן, אבל כ"ה גם ברי"ף וברא"ש.

(ב) שם: ולא כנגד צואת חזירים, תא"מ ונ"ב בתוספתא ל"ג לה. גם בכ"י מינכן ובכ"י פ לא נמצא כן. וראה בדק"ס שציין לעוד ראשונים שאף הם ל"ג זאת.

(ג) שם כח ע"ב. על פי האמור בדק"ס, הרי שלהגהת הגר"א שם אין אישור מכל מקור אחר.

(ד) שבת יז ע"א, כא ע"ב (הגהה ראשונה). על פי האמור בדק"ס, הרי שלהגהות הגר"א שם אין אישור מכל מקור אחר.

(ה) שם, הגהה שנייה. הגהה זו מתאימה לכ"י מינכן, אבל כ"ה גם בהרכה ראשונים, ע"ש בדק"ס.

(ו) שם כג ע"ב. לשתי ההגהות שם אין אישור מכל מקור אחר הגזכר בדק"ס.

(ז) עירובין יז ע"א. הגר"א ציין שם לנ"א. על קיומו של נ"א אין אישור מכל מקור אחר הגזכר בדק"ס.¹³²

(ח) שם יח ע"א, כז ע"א. על פי האמור בדק"ס, הרי שלהגהות הללו אין אישור מכל מקור אחר.

נראה כי אנו יכולים לבדוק אם הגר"א השתמש בכתבי יד גם על יסוד הדוגמה הבאה: בשולחן ערוך אור"ח, סי' מו ס"ד, כתב ר"י קארו: צריך לברך בכל יום שלא עשני גוי. ובביאור הגר"א העיר: "כן הוא ברי"ף ורמב"ם וכן הוא בתוספתא סוף ברכות וירושלמי שם, אבל ג"י ספרים שלנו שעשני ישראל וכן הוא ברא"ש ובטור". והנה במנחות מג ע"ב כתב בעל דק"ס, שבכל כתבי היד ובכל הדפוסים הישנים, וכן בכל הראשונים שבדפוסים ישנים, הנוסח הוא שלא עשני גוי. עוד כתב בדק"ס שם, כי הנוסח שונה ע"י הצנזור החל מדפוס בסיליאה.¹³³ מכאן נראה שהגר"א לא השתמש בכתבי יד ולא בדפוסים ראשונים,

132 דומה שהביטוי נ"א מעיד על נוסח אחר הידוע ממקור מסוים, ואילו כאן אין הדבר כן.

133 על כך ע"י רבתוביץ, מאמר, עמ' עז-עז.

לא של התלמוד, ולא של הרא"ש והטור,¹³⁴ שהרי הנוסח הנמצא לפנינו (שעשני ישראל), אינו נוסח נכון,¹³⁵ אלא הוא מעשה ידיו של הצנזור.¹³⁶

(יא) המסורת על ביקורו של הגר"א בספריות שונות חשיבותה כפי שנכתב בתחילת הפרק, קיימת מסורת כי הגר"א יצא לגלות, אלא שאין אנו יודעים פרטים מדויקים על גלות זו. מכל מקום, יש כמה מסורות שבהיותו בגלות ביקר הגר"א בספריות מסוימות, ובהן ראה, מן הסתם, כתבי יד והשתמש בנוסחם. טרם שנביא מסורות אלו נציין כי יש לכך חשיבות רבה, משום שמצאנו שיש מייחסים להגר"א כי ראה כתבי יד של ראשונים, וסמך עליהם. כך מצאנו בדברי רי"א הלוי הרצוג שיובאו לקמן, וכן שמענו גם בדברי הנצי"ב. אלו דבריו:¹³⁷

והגר"א ז"ל [בכאור הגר"א לאו"ח] סי' כ"ה כ' דמחלוקת הראשונים ז"ל תליא בחילוקי גירסאות אי גרסינן [במנחות לו רע"א] במאמר ר"ח חוזר ומברך א"כ אתי כר"ת ז"ל, והר"ף ורבינו גרסי סח בין תפלה ש"י לתפלה ש"ר מברך, והוא כפרש"י. וכתב עוד שהרשב"א בתשובה החזיק הגי' מברך, והנה לפנינו גם בספרו של רבינו גם בר"ף אי' חוזר ומברך, וע"כ עלינו לקבל עדות רבינו הגר"א ז"ל שאין הגי' נכונה וטה"ד הוא וגם כי העיד בשמו של הרשב"א ז"ל בתשובה, וכודאי ראה תשובה זו והגיה ע"פ בספרו של רבינו והר"ף ז"ל.

שמענו מכאן כי הגר"א בעוצם בינתו חידש, שמחלוקת הראשונים תלויה בחילוף נוסח בתלמוד, והביא ראיה לכך מתשובת הרשב"א. ואעפ"י שלא נמצא כן לפנינו בתשובות הרשב"א, חזקה על הגר"א, לפי דברי הנצי"ב, שראה תשובה זו. לשון אחר, הגר"א ראה תשובה זו בכתב יד.

אלא שר"ש אלבק חולק בתוקף עוז על דברים אלו, והוא סבור כי תלמידי הגר"א טעו בהבנת דבריו, ומעולם לא העיד הגר"א על קיומה של תשובת רשב"א זו.

134 ר' בן ציון לכטמן בספרו בני ציון, חלק ב, ביחוד, תשי"ב, סי' מו, אות ד, כתב: "ומה שהביא הגר"א מהטור ודאי עדותו נאמנה מאד שראה כן בטור מאיזה דפוס, אבל לפנינו כתוב בטור שלא עשני גוי או עו"ג, וכן ראיתי בכמה דפוסים וכו'. הוא דן באורך בנוסח הברכה, ומביא ראיות רבות מספרי הראשונים שגרסו שלא עשני גוי, וכתב: "ולפלא לי על הגר"א שחשאייר גירסא זו ולא עורר עליה".

135 וראה גם נ' וידר 'על הברכות' גוי-עבד-אשה", "בהמה" ו"בור", סיני, פה (תשל"ט), עמ' פה-קיד; ח' חמיאל, 'שלא עשני גוי', סיני, צג (תשמ"ג), ובספחת המוזכרת שם.

136 על דברי הגר"א בכיאורו העיר גם המאסף [שפ"ן הסופר] בסידור "אוצר התפילות", וילנא, תרפ"ח (ד"צ ירושלים, תש"ך), על ברכה זו. הוא הביא נוסחאות מספרי הטור הישנים (וראה עתה בהגהות והערות שנדפסו בטור מהר"י מכוון ירושלים, אות יב*), וכן הוסיף כי ברא"ש דפוס בבבנשתי, אמ"ד שנת ת"ד, הנוסח הוא: שלא עשני גוי. אפשר שיש לדבריו חשיבות, משום שיש אומרים שהגר"א למד בתלמוד דפוס בבבנשתי, ראה לעיל סעיף ד, ולפי האמור כאן הוא לא ראה דפוס זה, או שלא ראה מסכת ברכות מדפוס זה, שבסופה נמצאים דברי הרא"ש הנזכרים כאן.

137 בפירושו העמק שאלה על השאליות, פר' בא, סי' מה, אות ד.

אלו דבריו:¹³⁸

אבל באמת אין גי' זו לא בכ"י ולא בראשונים, ומקורו של הגר"א הוא הב"י בסי' כ"ה שכ' "והרשב"א כ' בתשובה כדברי קצת הגאונים והרי"ף שאמרו שאין מברכין אלא ברכה אחת על שתיהם וכן אנו נהגין", והוא בתשובת הרשב"א ח"א סי' קנ"ו. והגר"א פי' לתלמידיו שמחלוקת הגאונים תלויה בגירסת "חוזר", ואמר עפ"י זה שהרשב"א בתשו' פסק כהרי"ף ולא גרס "חוזר",^{*} והם כתבו בשמו "וכ"כ הרשב"א בתשו' דגירסא דידהו נכונה מאוד דל"ג חוזר". ובאמת לא ידע הרשב"א כלל את הגירסות שחידש הגר"א בחכמתו. הארכתי קצת בזה לפי שהוא דוגמה נפלאה איך מתהוות מימרות בשם קדמונינו עפ"י הפירושים של הבאים אחריהם וכו'.

נמצא כי ר"ש אלבק סבור כי פשוט יותר לומר שתלמידי הגר"א טעו בהבנת דבריו, מאשר לומר כי לפני הגר"א היה מקור בכתב יד שאינו ידוע לנו. ברור שאין כאן סתירה למסורות בדבר ביקור הגר"א בספריות, ועדיין קיימת אפשרות לומר כי ראה כתבי יד. עם זאת יש כאן גישה אחרת לשאלה האם ניתן להסיק מדברי הגר"א במקומות מסוימים כי עמדו לפניו כתבי יד.¹³⁹

מסורת אחת אומרת,¹⁴⁰ כי ר' יוסף חיים זוננפלד שמע מפי ר' יהושע ליב מברסק בשם ר' חיים מוולוז'ין, כי בביקורו במינכן ראה הגר"א את כתב היד השלם של התלמוד הבבלי הנמצא שם בספרייה המקומית, וטען כי הוא מהדורה קמא של הש"ס, כפי שסודר ע"י רבינא ורב אשי. ועל מסורת זו יש מוסיפים¹⁴¹ שהגר"א אמר שהוא מוכן לתת כל הון שבעולם כדי לגנוז כתב יד זה, משום שהוא מהדורה קמא של התלמוד.¹⁴² מסורת אחרת מובאת ע"י ר"א הלוי הרצוג.¹⁴³ הוא נשאל על ביאור הגר"א, אכן העזר, סי' ג ס"ק כג, שם הביא הגר"א גירסה חדשה בכתובות כו ע"א. השואל כתב שלא מצא גירסה זו, לא בראשונים וגם לא בכת"י מינכן. הרכ הרצוג בתשובתו כתב לו:

גם אני לא מצאתי המקור לגירסא זו – אבל מכאן ראייה שהגר"א ז"ל ראתה עינו משו"ת וחידושו של הרמב"ם ז"ל יותר מהידוע לנו. ומכאן מקור לחוקרים לחפש בכת"י הרמב"ם ז"ל בשו"ת וחידושים על הש"ס ואפשר שימצאו. ואני שמעתי מאבא מארי ז"ל כשהייתי עדיין ילד קטן בלאמזא עיר מולדתי, שבעברו דרך

138 בהערותיו לספר האשכול, לר"י אב"ד מנרבונא, חלק ראשון ושני, ירושלים, תשד"מ, מהד' שנייה, עמ' 246, לצד 229.

139 ראה גם לעיל בהערה 134.

140 מובאת ע"י לנדוי (לעיל הערה 1), עמ' קכב, הערה 31, בשם ר' מתתיהו דייויס.

141 בספר מרא דארעא דישראל, לר' יוסף משה סופר, ירושלים, תשכ"ט, עמ' נו.

142 וראה עוד: פאר חזור – חיי החזון איש, בעריכת ר' שלמה כהן, בני ברק, תש"ל, חלק ג, עמ' פו, הערה *81.

143 בספר הגר"א (לעיל הערה 112), חלק ד, עמ' ט. וציין לכך גם לנדוי (לעיל הערה 1). ועיין זה חזר ונדפס בשו"ת היכל יצחק, לר"א הלוי הרצוג, ירושלים, תשי"ך, אבן העזר, חלק א, סי' יא.

בריטניא שמע שמצאו חתימת יד הגר"א ז"ל בפנקס הספריה הבודלינית באוקספורד, וכדאי לדרוש הדבר.

יש לציין, כי במסורת הראשונה יש אי דיוק מסוים. לפי המקובל, חזר הגר"א מגלותו לעירו וילנא סמוך לשנת תק"ח.¹⁴⁴ והנה בכ"ג סיון תקי"ד, מספר הרחיד"א ביומן מסעותיו:¹⁴⁵

אשר ראיתי בבית הקצין ר' ליב מפירששא הנז' תלמוד שלם, והמכתב מכתב ישן נושן כתוב על קלף וכל הש"ס בקובץ אחד... וכתוב בו שנכתב בעיר פארי"ץ לאחד מקרובי רבינו שמשון משאנץ שנת ק"ג מאלף הששי ושם ראיתי בכלל המסכתות קטנות כמס' סופרים ושמהות מסכת גרים קטנה בכמות מאד, וקריתי ארבעה וחמשה דפים ממס' הוריות ומצאתי שם שינויי נוסחאות הרבה מאד.

*כ"י זה, הוא הנודע מאוחר יותר, לאחר שעבר לספריה במינכן, ככתב יד מינכן.¹⁴⁶ כתב היד עבר משם למנזר כביירן שבמחוז לאנדסהוט, והיה מונח שם עד שנת תקס"ו, ואז עבר למינכן.¹⁴⁷ הואיל והגר"א נפטר בשנת תקנ"ח, לא ייתכן לומר שראה כתב יד זה בעיר מינכן.¹⁴⁸ אמנם אפשר שהגר"א ראה כתב יד זה, כפי שהרחיד"א ראהו, אבל לא בעיר מינכן, אלא במקום אחר.

עוד יש לדון על המסורת שהגר"א אמר כי כתב יד זה הוא מהדורה קמא של רב אשי ורבינא. דברים אלו קשים מאוד. הרי בכ"ב קנז ע"ב נאמר: "אמר רבינא מהדורא קמא דרב אשי אמר לן ראשון קנה, מהדורא בתרא (דרב אשי) אמר לן יחלוקו". משפט זה נמצא גם בכ"י מינכן, פרט למלים המוקפות בסוגריים, שאינן משנות כמובן לעצם העניין. משמע שכתב יד זה אינו יכול להיות מהדורא קמא. כדי ליישב תמיהה זו אפשר לומר שכוונת התלמוד בביטוי מהדורא היא למחזור לימוד של כל הש"ס, דהיינו לימוד בעל פה עם בני הישיבה, וכפי שנתפרש הדבר בראשונים. ואילו כוונת הגר"א היתה למהדורה בלשון

144 על פי לנדוי (לעיל הערה 1), עמ' כב.

145 מעגל טוב השלם, מהד' א' פריימן, ברלין-ירושלים, תרפ"א-תרצ"ד (ד"צ ירושלים, תשמ"ג), עמ' 13. וכעין כך כתב גם בספח שם הגדולים, ערך גמרא, ועוד, אלא שלא ציין תאריך.

146 על זיהוי כתב היד ככתב יד מינכן ראה: F. S. Lebrecht, *Handschriften und erste Gesamtausgaben des Babylonischen Talmud*, Berlin, 1862, pp. 98-107. אמנם לברכט התלבט בזיהוי המקום פיפרשא, אם הכוונה למקום Pfersee או למקום Brescia. גם רת"נ רכיעוביץ, בריש דק"ס לברכות, סוף עמ' 29, וראש עמ' 30, דן בזיהוי כתב היד. הוא דן שם בעמ' 35 בעניין המקום, והוא סבור שהכוונה ל Pfersee הסמוך לאויגסבורג. וכן דעת ד' גוליניקין, פרק יום טוב של ראש השנה בבבלי (ח"ב), מהד' מרעית עם פירוש, עבודה לתואר שלישי, ירושלים, תשמ"ח, מבוא, עמ' נ, הוצעה 156.

147 רת"נ רכיעוביץ שם, עמ' 35.

148 וכן כתב ש"ז הבלין, 'על ה"חתימה הספרותית" כיסוד החלוקה לחקופות בהלכה', בתוך: מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 162, עמ' 58. ראה עתה מ"ש ר"ד אליאך (לעיל הערה 1), עמ' 775, הערה 28.

ימינו, לאמור, ספר כתוב. אלא שקשה לומר כן הואיל והמקום היחיד שמוזכר בו שלרב אשי היו שתי מהדורות הוא המקום בכבא בתרא, ואם הגר"א יודע על קיומן של שתי מהדורות לתלמוד הרי מקור הידיעה הוא מדברי התלמוד הללו. ואם הגר"א פירש שכוונת התלמוד כאן לספר, חוזרת קושינו למקומה. עוד יש להוסיף, כי אכן יש שינויים בין נוסח כתב יד מינכן לנוסח התלמוד שלפנינו. אולם לא נתברר כיצד ניתן לקבוע שנוסח מסוים הוא מהדורא קמא, שהרי זו לא הגיעה אלינו ואין אנו יודעים את טיבה. זאת ועוד, הנוסח הנמצא בכ"י מינכן, יש שהוא הנוסח היחיד המתאים לנוסח המובא בראשונים, ואי אפשר לטעון שהוא נוסח שנדחה וראוי לגניזה. לאור האמור נראה לי, כי אי אפשר לקבל את המסורת שהגר"א קבע כי כ"י מינכן משקף מהדורא קמא¹⁴⁹ וכי ראוי הוא לגניזה.¹⁵⁰

על יסוד המסורות שהזכרנו כאן, נוכל להניח ביתר קלות, כי הגר"א ראה כתבי יד שונים, ואפשר שראה גם כתבי יד של התלמודים, ועל פיהם נסתייע בהגהותיו.¹⁵¹ ברם כאמור באות ט, עובדה זו אינה מקבלת את אישורה מעיון בהגהותיו. לפיכך מקורן של מסורות אלו טעון עיון נוסף.

* (יב) לטיב הגהות הגר"א

עיון בהגהות הגר"א לתלמוד בבלי מלמדנו כי הן נחלקות לכמה סוגים.¹⁵² סוג אחד של הגהות הן אלה שבהן הביא את דעות הפוסקים, ומבלי שחיווה את דעתו. תופעה זו מצויה

149 מסורת זו עולה בקנה אחד עם שיטת החזון איש, שהארכו בה לקמן פרק חמישה עשר, האומרת כי אפשר שכ"י מינכן נידון בשעתו לגניזה ע"י חכמי הדור. ברם כיוון שהמסורת המיוחסת להגר"א על מהדורא קמא, נראה שאין לקבלה, היה מתבקש מעצמו לומר כי מסורת זו אפשר שנוצרה בדורות מאוחרים, כדי לתת משנה תוקף לשיטת החזון איש. אלא שהמסורת על הגר"א מובאת ע"י כמה חכמים, וחלקם אף אינם תלויים אלו באלו, וחלקם אולי כלל לא ידעו, או לא קיבלו את שיטתו של החזון איש, ולכן קשה לומר שהיא נוצרה כדי להצדיק את גישת החזון איש. ראה עתה גם ר"ה פרוש, 'שינויי הנוסח בתלמוד – הולדתם ומשמעותם', בתוך ספר בית הועד לעריכת כתבי רכותינו (עורכים: ר"י קטן ור"א סולוביצ'יק), ירושלים, תשס"ג, עמ' 62-63.

150 מן העניין לציין לדברי ר' ישראל יהושע מקוטנא, בספרו יבין דעת, פיעטרקוב, תרצ"ב, סימן כג, אות ד, דף לז סע"ב: "וכבר ידוע מה שכתבו הפוסקים שעל דברי הגאונים יש לסמוך כעל דברי הש"ס, והרמב"ן במלחמות כ"כ בהרכה מקומות, לפי שישבו על כסא רב אשי ובמקומו, והיה להם דברים הנמסרים בקבלה פא"פ מרב אשי, וגם ה"י להם עוד מהדורא קמא דרב אשי". איני יודע מנין לו שלגאונים היתה מהדורא קמא של רב אשי, אבל עכ"פ למדנו מדבריו כי אין צורך לגנוז מהדורא זו, שהרי הגאונים לא גנוזה, וכנראה גם השתמשו בה. ותמוה מאוד שהגר"א יאמר שהיה נותן כל הון שבעולם כדי שיגנוז את מהדורא קמא. אדרבה, איפכא מסתברא, הרי על ידי מהדורא זו, נוכל להביק טוב יותר את מהדורא בתרא.

151 כדאי לציין לביאור הגר"א, או"ח, סי' מו סקי"ז, שכתב: "אבל ראיתי בכל הספרים קדמונים ואחרונים שהנוסחא...", וכן שם בהמשך: "ובכלל הספרים והסידורים הראשונים וכן הוא באבודרהם". האם ניתן ללמוד מלשון זו (כל הספרים קדמונים), כי אכן היו לפניו ספרים בכתב יד, או שאין ליחס משמעות מיוחדת לביטוי זה.

152 העיר על כך בקצרה ר' מרדכי פוגלמאן, במאמרו 'הגהות הגר"א', בתוך: ספר הגר"א (לעיל הערה 112), עמ' קח-קט.

בעיקר בהגהותיו שבמסכתות כבא קמא ובבא מציעא.¹⁵³ הגהות אלו אינן הגהות במובן הרגיל של תיקוני נוסח, אלא אלו הן הערות וצינונים. סוג שני של הגהות הן אלה העוסקות בענייני נוסח. בסוג זה מצאנו הגהות שבהן ציין לנוסח אחר, הנמצא בירושלמי או בתוספתא או בראשונים,¹⁵⁴ אבל לא תמיד הכריע מהו הנוסח העדיף.¹⁵⁵ כן מצאנו הגהות שיש בהן תיקונים לנוסח התלמוד ומפרשיו.¹⁵⁶ כאן בולטות במיוחד הגהותיו למסכת תמורה שנדפסו בש"ס מהד' וילנא, על פי העתקת רא"א קליינרמאן מכתב ידו של הגר"א. כן יש לציין את הגהותיו לסנהדרין, פרק חלק, שדומה שהן מרובות ומגוונות ביותר. יש לציין כי למסכתות כתובות ובבא בתרא, שהן מסכתות גדולות, הגהות הגר"א הן מעטות מאוד, ואילו לזבחים ומנחות אין כלל הגהות הגר"א.¹⁵⁷ על חשיבות ההגהות מיותר לדבר. כמעט בכל הקדמה לאחד מחיבוריו של הגר"א שיצא לאור, צוינה החשיבות של הגהותיו. נרשום רק כמה מקורות לדוגמה, ויש עוד כהנה וכהנה.

בניו כותבים:¹⁵⁸

שש(ה) שנים און וחקר היטב תלמוד בבלי וירושלמי ותוספתות מכילתא וספרא וספרי והאיר אפילת חשכת עבי הנוסחאות ודרך חכמה שכבשוה בפלפולא יתירא אשר אין יוצא ואין בא, ופתח לרוחה ואמרו הכל אשרי העם שככה לו.

נכדו ר' יעקב מסלאנים כותב:¹⁵⁹

- 153 ב"ק ח ע"ב, אות א; מו ע"א, אות א; ועוד הרכה.
- 154 נסתפק רק בדוגמאות מעטות, והמעייין ימצא עוד. הפניה לירושלמי ותוספתא ראה כימות מב ע"ב. לתוספתא לכד ראה ברכות כה ע"א. וראה ימות קב ע"א שהכריע בעניין הנוסח. וכן הכריע בגיטין ז ע"ב. הפניה לראשונים אנו מוצאים בברכות ו ע"ב, ח ע"א.
- 155 אבל יש וגילה את דעתו בכיאוור לשו"ע. כגון בברכות ס ע"א: כרוך רזפא חנם, כתב בהגהותיו: וכ"ה ברא"ש אבל גירסת בה"ג והרמב"ם חולים. ובכיאוור לשו"ע, סי' רל סק"ב, על דברי מרן: כרוך רזפא חולים, כתב: כ"ה גי' בה"ג ורמב"ם וכ"כ סמ"ג וטור וכן עיקר. הרי שהרזיב יותר את האמור בהגהותיו, וגם סיים שכן עיקר. אמנם איני סבור שבכל מקום שבו הביא נוסח אחר מאשר לפניו בתלמוד, טונתו לומר בכך כי אותו נוסח הוא העיקר, אלא רצונו לומר שיש לדון בכל מקום ומקום לגופו, וכמו שכתבנו לעיל.
- 156 יש לציין כי הגר"א הגיה לעתים את נוסח התלמודים, או התוספתא, המצוטט ע"י המפרשים. אין טונתו במקרה זה להגיה את המפרש, אלא טונתו למסור לנו את נוסח התלמודים, או התוספתא, כפי דעתו. וכן כתב החזון איש באהלות, סימן כ, אות א: "אהלות פ"א מ"ב, ר"ש ודיל היודשלמי כו'... כ"ה גיר' הגר"א, ונראה דכ"ה גיר' הר"ש, והגהות הגר"א לא נכתבו בישוב לשון הר"ש, אלא הן הנה גירסות הגר"א בתוס' ובירוש' אשר אינן כלל לפר"ש כידוע".
- 157 על יסוד האמור משער ר"מ פוגלמאן, כי הגהות הגר"א למסכתות זבחים ומנחות אכדו ולא הגיעו לידי המדפיסים.
- 158 מתוך ההקדמה לכיאוור הגר"א על או"ח.
- 159 שם.

עוד תשוב תראה איך הפליא עצה הגדיל תושיה בהגהות וגירסאות נפלאות נחמדות, במקומות אשר נלאו כל חכמי לב להגיד... נפלאות אלה וכאלה נמצאו בדברי הגאון אין מספר, ובפרט בסדר טהרות הפליא לעשות, איזן וחקיקר ותיקן נוסחאות והגהות ופירושים אמיתיים.

ר"ח מוולוז'ין כותב:¹⁶⁰

וקצת מן הקצת מקצות דרכי תורתו, יעידו עליו חיבוריו הקדושים הרבה אין קץ, בנגלה על מקרא ומשנה ועל הלכות ארבע ש"ע, ועל אגדות ועל מכילתא וספרא וספרי ותוספתא וירושלמי, והגהות הש"ס ומסכתות הקטנות, ופרקי ר"א וסדר עולם רבא וזוטא. את כולם הגיה מאופל השיבושים אשר רבו.¹⁶¹

על פי האמור נוכל להשיב על השאלה, במה שונות הגהותיו של הגר"א מהגהותיהם של שאר המגיהים במשך הדורות. נראה שהן שונות בשני דברים עיקריים. האחד, היקפן העצום של ההגהות. אנו רואים כי כל הכותבים מדגישים שהגהות הגר"א הקיפו, אם אפשר לומר, את כל התורה שבע"פ, כולל ספרות הנסתר.¹⁶² השני, תיקונו הם מיוחדים במינם. לאמור, בחלק מתיקונו יצר הגר"א נוסח חדש, דבר שלא ראינוהו עד הנה אצל האחרונים. דומה שהגר"א תיקן את נוסח התלמוד בצורה משמעותית. אין הכוונה לתיקוני סגנון קלים, אלא הכוונה לתיקונים של מחיקת מלים או אף שורות, וכד'. אין דומה לו ב"העזה" שהיתה לו בתיקונים אלו. הדבר בולט בהגהות לתלמוד הירושלמי, ולשאר ספרות חז"ל, יותר מאשר בהגהותיו בתלמוד הבבלי.

(יג) יחס חכמי הדורות להגהות הגר"א

כבר כתבנו למעלה על ההערכה העצומה שהיתה לתלמידי הגר"א כלפי הגהותיו, והם ציינו זאת ברוב ההקדמות שהקדימו לחיבורי רבם. אף בדורות מאוחרים שמענו כן. אלא

160 בהקדמה לשנות אליהו, פירוש הגר"א על סדר זרעים.

161 ר"ח מוולוז'ין כתב גם על הגהותיו של הגר"א בנסתר. אלו דבריו בהקדמתו לפירוש הגר"א על ספרא רצניעותא: "זוה ימים רבים לישראל ספר הק' הלז תורה חתומה ניתנה... אשר העמיק לבאור באר היטב ולסדר סידור נפלא, ולהגיה אותה מאופל השיבושים... גם על כתבי הקדש שלו [של האר"י] התבונן רבינו הרבה עליהם, שיהיו עולים במקורי הדברים כזוה"ק ורק"מ ותיקונים, והוציאם מאופל שיבושי ההעתקות... וביחוד בגירסותיו הנקיות, אשר המציא כזוה"ק ורק"מ ותיקונים, חסר ויתיר וחליף משורה לשורה ומדף לדף, וגם לכמה דפין, לא יאומן ולא ישוער יגיעותיו הרבות ועצומת שהיה לו... ושמעתי מפורש יוצא מפיו הק' שלא מלאו לבו הטהור לשנות ולקבוע גירסא חדשה בסתרות, עד אשר האירז אל עבר פניו הטהור הרבה מקומות, ולפעמים עד מאה וחמשים מקומות יבאו שלום ינות מנוחת אמת לאמתה של תורה, ע"י גירסתו הטהורה מהקושיות הנפלים שם".

162 ר' ירוחם ליינער במאמרו, 'הגר"א ויל איש הנגלה והנסתר', תלפיות, ד (תש"ט), עמ' 167-183, כתב על הגהות הגר"א, ואף הוא ציין כי היקפן העצום הוא מיוחד במינו. עוד הוסיף שם, כי הגהותיו של הגר"א מצטיינות בשלמות של כל התורה. לאמור, כל הגוה בנגלה מקוימת ע"י כמה וכמה מקומות מחכמת הנסתר, כפי שכתב ר"י משקלוב בהקדמתו לתקלין חרותין, ששמע כן מפי ר"ח וולוז'ין, ששמע כן מהגר"א עצמו.

ששמענו גם ביקורת על הגהותיו. דוגמה לכך הם דברי ר' משה סופר,¹⁶³ על הגהת הגר"א במסכת סופרים: "ועיינתי במס' סופרים שלפנינו ואיננו כמ"ש הגאון מו"ה אלי' זצ"ל אלא הוא הגיה כרצונו כדרכו זצ"ל". אין ספק שיש כאן ביקורת מוצנעת על הגהתו.¹⁶⁴ כדאי להביא כאן את דברי ר' יונתן אבלמן¹⁶⁵ על דברים אלו:

והח"ס [=והחתם סופר] הטיח דברים כלפי גרסתו של הגר"א ז"ל בזה. ובמחכ"ת ה"ר [=ובמחילת כבוד תורת הרב] הנה מלבד מה שנודע אשר גרסותיו של הגר"א בכל מקום המה מכוונים לאמתה של תורה, אשר עליהן אין להוסיף ומהן אין לגרוע, נראה אשר גרסתו של הגר"א במקום הזה היא הגרסא המוכחרת.

והוא הולך ומבאר שם באריכות את כל שיטות הראשונים באותו ענין, ואת נוסח הגר"א ופירושו שם, ומסיים: "הנה בארנו שדברי רבינו הגדול הגר"א ז"ל כנים וברורים ומאירים כספירים".

אולם למרות השבח הגדול שכתב ר' יונתן אבלמן על הגהת הגר"א, הוא עצמו לא קיבל את דבריו הלכה למעשה. הוא כותב שם:

אמנם בעיקר הדבר אם ראוי לשנות הקריאה¹⁶⁶ ממ"ש המחבר ע"פ דעת הגאונים ז"ל או לא, הנני להעתיק כאן מ"ש בזה על הגליון, וז"ל שם, כל רז לא נעלם מעיני רכותינו הראשונים ז"ל, והרמב"ן ז"ל בחידושו למגילה, אחרי שהשיג שם על הגאונים... הביא בעצמו עצה זו של הגר"א ז"ל... וגם הביא להמסכת סופרים ופירשה ע"פ גרסתו, ומסיים שם וז"ל אבל המנהג שהינהיגו הגאונים ז"ל... אין כאן מי שהסכים עמהם, אלא שאין ליגע במה שהתנהג ע"פ הגאונים ז"ל, וכ"ש בזה שאין במנהג שלהם שום איסור, וכבר שנינו אל ישנה אדם מפני המחלוקת עכ"ל, הנך רואה שאע"פ שהרמב"ן ז"ל הוא ראש המדברים בזה, והוא ניהו שהשיג על הגאונים, מ"מ כתב שאין ליגע ואין לשנות במה שהתנהג על פי הגאונים ז"ל, ע"כ

163 תשובות חתם סופר, אור"ח, סי' קא.

164 ודע שהחתם סופר לא נמנע מלהגיה, וכפי שהעיד על עצמו בתשובותיו, ח"ז, ירושלים, תשל"ב, סי' יח, דף כא סע"א: "את אשר הגיה בתוס' ר"ח במקום ר"ת... כאלה רבות עמדי אשר הגהתי ש"ס מדנפשי ומצאתי אח"כ בהגהות אמ"ן מר"ן (אדוני מורי ורבי מורתו ר' נתן [אדלרן]) כן נר"ו. הגהות החתם סופר ושימושו בכתבי יד הן נושא לעצמו ולא נדון בזה כאן, ראה לפי שעה: א' כן, החתם סופר, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 29-30. אפשר שיצא נגד הגר"א משום שהגיה מדעתו וללא הסכמת חכמים נוספים, ואילו הוא מדגיש את האישור שמצא להגהותיו אצל רבו. וראה על כך לעיל פרק שמיני, עמ' 176, והערה 24. עם זאת יש לציין שהחתם סופר הביא את הגהות הגר"א לתוספתא וקיבלן, ראה בתשובותיו חלק יו"ד, סי' שמ, ד"ה ומרש; ח"ו, ליקוטים, סי' טז ד"ה ומיהו (והגהתו נכונה מאוד). מסתבר אפוא שיש לדון בכל הגהה לגופה.

165 בתשובותיו זכרון יהונתן, וילנא, תרס"ה, אור"ח סי' ג, דף ה ע"א. סיום דבריו שהכאתי הוא בדף ח ע"א.

166 הנושא הנידון הוא מה הם המקומות שיש להפסיק בהם בקריאת ר"ח.

מ"ש [=עד כאן מה שכתבתין] על הגליון, וע"כ [=ועל כן] אין לשנות ממ"ש המחבר ע"פ דעת הגאונים ז"ל.¹⁶⁷

גם ר' יצחק יהודה יחיאל ספרין, האדמו"ר מקומארנא, נמנה על מבקרי הגר"א, אם כי עשה זאת בהצנע לכת. בהקדמתו לפירושו פני זקן על ירושלמי שקלים, לבוב תר"א, כתב:

ואל יחשדני הרואה שיצאתי בכאן ללחום את רבינו [כוונתו להגר"א] חלילה חלילה, מה לעני כמותי להלוך נגד הצרורים בצרור החיים, ובפרט על איש שלא עמד מימות הרמב"ם לב מבעית בשני תלמודי' כמותו, והיו שגורין על פיו, ולא הלך ארבע אמות בלא תורה ובלא תפילין, וחלילה לנו מאיזה כוונה בלתי רצויה, ומוכטחני שחכירי ידונוני לכף זכות ולחסד.

והנה העובר על פירושו ימצא כי פעמים רבות יצא כנגד הגהות שנעשו בירושלמי.¹⁶⁸ לעתים הזכיר את הגאון רא"פ, או את הגאון בעל קרבן העדה, וחלק על הגהתם. את הגר"א ממעט להזכיר בשמו, ורק לעתים רחוקות הזכירו בשם הגאון.¹⁶⁹ דוגמה נוספת לביקורת על הגהותיו של הגר"א מצאנו גם בספריו של ר' גרשון חנוך העניך מראדזין, הלא הם סדרי טהרות, על מסכת כלים ועל מסכת אהלות. עיקר הביקורת היא שדרכו של הגר"א היא להגיה יתר על המידה,¹⁷⁰ בעוד שאפשר לפרש גם לפי הנוסח המצוי בידנו. אציין עתה לשני מקומות שבהם נמתחה ביקורת על הגהות הגר"א, המנומקת בשיקולים שונים. המקום האחד הוא:

והגר"א ז"ל הגיה ומחק בבא זו ובעניותין לא זכינו להבין למה, אי משום שבפי' הר"ש במשנתינו הועתק הבבא טפי הוי ליה להגיה בר"ש ז"ל ולמתלי שבשגגת המעתיק נשמטה בבא זו שזה טעות המורגל, מלהגיה בהתוספתא דנצטרך למתלי

167 ראה מ"ש ר"ק כהנא (לעיל הערה 113), עמ' כ, הערה 25, כי בבית מדרשו של החזון איש נהגו לקרוא בר"ח כהכרעת החתם סופר, והוא שמע שעשו כן עפ"י הכרעת הרמב"ן. וכן הוא במפורש בספר דינים והנהגות לר"מ גריינמן, בני ברק, תשמ"ח, עמ' צ, אות ג. עוד כתב ר"ק כהנא, כי ר' איסר זלמן מלצר בהגהותיו לרמב"ן במגילה שם ציין לכיאר הגר"א, וכתב שהגר"א לא ראה את חידושי הרמב"ן למגילה כי נדפסו בסוף ימיו, בשאלוניקי, שנת תקנ"א. ר' יונה מרצבך כתב לר"ק כהנא, כי רא"ז מלצר אמר לו שאילו הגר"א היה רואה את דברי הרמב"ן הללו, מי יודע אם היה אומר את מה שאמר בהגהתו, הלכה למעשה. ואנו רואים שר' יונתן אבלמן הקדימם בתשובותיו. וראה גם במעשה רב, סי' קנה, ובמראה יהושע לר' יהושע העשיל לווי' שם.

168 ראה לעיל פרק שמיני, עמ' 265, שם צוינו דוגמאות רבות של הערותיו בענייני הגהות.

169 כגון: "וכן הגיה הגאון ונכוין" (כו ע"א), או: "וגם בגירסת הגאון לא מצאנו נחת" (ס ע"ב).

170 כל הדוגמאות לקוחות מספר סדרי טהרות על אהלות, פיעטקוב, תרס"ג. כגון ב"דף ע"ב: "ומה דחיק ליה להגר"א ז"ל להגיה כל כך הרבה ולא הגיה כמו שכתבתי בקונטרס לא זכיתי להבין". או ב"דף קצג סע"א: "אלא שהגר"א ז"ל נראה שסמך כזה להגיה ולמחוק תיבת כאהל ברשיי ז"ל כדרכו בקודש, אכן אנן בעניותין כבר נתבאר שלא זכינו לימשך אחר דרכו בקודש ז"ל". ועוד בכגון אלו.

שבשגגת המעתיק הוסיף מדיליה וזה הוא טעות שאינו מורגל, ואי משום דכבא זו לא הוי מתפרש ליה, בעביותין מתפרש לן שפיר.

המקום השני הוא כך:

ודע דדברי הגר"א ז"ל בזה בספרו הבהיר אלי' רבא... לא איתברר לן ולא זכינו לעמוד בסוד דבריו ז"ל... ועל כוחך דעיקר סמיכת הגר"א ז"ל לשבש גירסת הש"ס הוא מכח התוספתא ולא ידענו מה איכא ראייה בזה מהתוספתא ואי כוונתו... וגם בזה יש לנו הרהורי דברים דטפי הוי ליה ז"ל להגיה התוספתא מתוך הש"ס מלהגיה הש"ס מתוך התוספתא, חדא כידוע דהש"ס אפילו מסכת נזיר דאינה מוגהת כל כך מוגה יותר מהתוספתא, ועוד דטעות ההשמטה עלול יותר מטעות ההוספה... דרכו בקודש נסתרה ונעלמה מאתנו.¹⁷¹

עוד למדנו מדבריו כי אף הוא סבור שיש בדברי הגר"א מקומות קשים להסבר, שנגרמו עקב אי הבנה של תלמידיו. הרי לנו דוגמה אחת:

דאנן בעביותין לא זכינו לאחוז דרכו בקודש לשבושי ספרא, אבל מי כמוהו רב גובריה מלא בכל פנות התורה וכל רז לא אניס ליה, אלא דמשמיא לא אסתיע ליה מילתא לאוקימו גירסא, אבל ח"ו לומר שהגיה בלא טעם וסברא והכרח כלל, וכרור בעיני שהשומע שמע וטעה כידוע שכמה דברים כתבו תלמידיו ז"ל מה ששמעו מפיו כשהי' חורז ושונה וטעו בשמיעתם, ונצטערת הרבה להבין מה שמיעה שמע השומע מפיו הקדוש להגיה בכריתא זו וטעה בשמיעתו, וכעת נראה שהשומע שמע להגר"א ז"ל שהיה חורז ושונה... וטעה דבאמת לא עלה על זאת חלילה בדעת הגר"א... אלא כוונתו ז"ל היתה לשנות גירסת סידרא דבבא דברייתא... והגה"ה נכונה היא אלא שאינה נחוצה, דגם גירסא שלפנינו מיתפרש הכי כמו שפירשנו.¹⁷²

עלינו להוסיף, כי ביקורתו של ר' גרשון כנגד הגהות הגר"א זכתה לתגובה חריפה ביותר. ר' יוסף רפאל ור' בצלאל הכהן, מדייני וילנא, יצאו בחרפות נגד ר' גרשון על עצם שיטתו, שהעז להדפיס מסכת מסדר טהרות עם ליקוט מהתלמוד, כתבנית דף התלמוד. הם צירפו לביקורתם מכתבים מגדולי ישראל שאף הם יצאו כנגד מפעלו של ר' גרשון.¹⁷³ היו

171 המקום הראשון הוא בדף רה ע"א, והשני הוא שם ע"ב.

172 דף רכו ע"ב.

173 ראה במאמר 'להוכיח במישור', שנדפס בהכרמל (וילנא, ע"י פיין, מהד' חדשה), שנה ג (תרל"ז), עמ' 372-385. שם הם יצאו נגדו בעיקר בעניין אתרוגי קורפו, אולם שילבו בדבריהם מעט בנושא האמור. וראה גם בעמ' 388: "וגם אשר רחה בכ"מ [=בכמה מקומות] את ד' [ברין] הגאון החסיד רבן של ישראל אדמו"ר הגר"א ז"ל מפ"ק בשתי ידים, וכ"כ המחבר במכתבו אלי ע"ד [=על דבר] הגהותיו של הגר"א ז"ל בכ"מ כי נתן ח"ו מקום בזה כו' יבאר הכל במק"א באורך אי"ה כי לא הבין את ד"ק של אדמו"ר הגר"א ז"ל באמת בכל מקום". אולם לא מצאתי היכן ביארו זאת. בהכרמל, שם, עמ' 437 ואילך, פרסמו מאמר בשם 'דברי המילואים', בו יש שוב דיון באותם עניינים, אבל אין הוא מדבריהם, אלא הם מצטטים שם מכתבים מגדולי ישראל. וגם שם בעמ' 445, כהערה, הראו על כמה מקומות

שהצביעו על טעויות מסוגים שונים בליקוטיו, ואין זה מעייננו כאן.¹⁷⁴ אולם באחד המכתבים מצאנו התייחסות גם להגהות הגר"א, והיא חשובה לנו:

ובהשגות המחבר הנ"ל על רבינו מאה"ג¹⁷⁵ הגר"א ז"ל כתב הרכה נגד כבוד הגר"א ז"ל בכ"מ ומדקדק עליו בדקדוקי עניות לבד אשר אין מהצורך להשיב עליהם כלל, וגם במהלליו את רבינו הגר"א ז"ל התנכר כנגדו כו' וכאילו היה חלילה אחד מחבריו... ואיזה השגות אשר על הגר"א ז"ל מהיותר נמרצות שבחיבור זה נציג כאן לדוגמה והיו למבחן על השאר... ובכ"מ תלה דברים זרים בפירוש הגר"א ז"ל, אשר לא יטעה כל המתחיל ללמוד לפרש כזאת...

ביקורת על ר' גרשון על שכתב כנגד הגהות הגר"א שמענו גם מפי ר' סענדר פאליר:¹⁷⁶

ספר הדעת על מסכת כלים בא יבא בדעת ברורה, לבאר איזה דברים בדברי רבינו הגר"א מוילנא, בספרו אליהו רבא על סדר טהרות, ואגב יתבאר בו עוד כמה דברים, ברמב"ם ודר"ש והרא"ש והתוס' יו"ט, ממה שהקשה עליהם בספר ילקוט הטהור וסדרי טהרה הגדפס מחדש...

המחבר יישב את השגות ר' גרשון על דברי הראשונים ועל דברי הגר"א.¹⁷⁷

גם ר' ברוך ברודא יצא נגד ר' גרשון, ובדברים חריפים:¹⁷⁸

ועל של עתה באתי כי זה לא כביר גדפס ילקוט על מס' כלים, בו אסף ולקט... והנה בעברי על פני דבריו באיזה מקומן ראיתי כי יצא בילקוטו באבני נגף נוכח תורת הגר"א ופגע ונגע בכ"מ בכבוד רבינו הגר"א ומשיג על דבריו בעזות וחוצפה מאד, ושמתי עיוני על השגותיו ומצאתי ראיתי כי מלבד שאין קטן ערך כמוהו ראוי להתוכח עם הארי ארי' דבי עילאה הגר"א ז"ל, בר מכל דין לא הבין ולא רצה להבין דברי הגר"א הקדושים רק שנאה וחוצפה מדברת מתוך גרונו, וכדי שלא יאמרו הבריות מדשתקו רבנן על עזותו של המלקט הזה מסתמא אן[ן]דווי אודו לו, לזאת מצאתי חובה אגא זעירא דמן חברייא להראות לעיני כל שגיאותו של המלקט הזה ואיך נכשל ביהרותו זאת עד שכל מקום אשר חפץ להשיג על רבינו הגר"א, חכמתו המעט נסתלקה ממנו ולא הבין אפילו פשט הפשוט שבדברי הגר"א ז"ל, ומהמעט המקומות שאציג פה יקחו הלומדים ראוי על כל השגותיו שבדברי תוהו וכהו הם.

שבהם לקח מדברי אחרים, וסיימו: "ויבואר במק"א עוד אי"ה". ולא מצאתיו.

174 וראה גם בהכרמל שם, עמ' 288, ועמ' 460, וכן חמגיד, יט (תול"ז), עמ' 365, הערות של חכמים אחרים על דרך הליקוט ואי הזכחת שמות האומרים.

175 כרגיל משמעות הביטוי היא מאור הגדול, ואולי כאן משמעותו מאור הגולה.

176 בספרו ספר הדעת על מסכת כלים, וורשא, תול"ז, כשער הספר. גם ר' משה פרלמוטר בשו"ת אבן השהם, פיעטקוב, תר"ע, יו"ד סי' לב, השיב לאחד מתלמידי ר' גרשון: "אף אם אני לא אדע ליישב תמיהת רבו לא אחליט עוד שהגר"א ז"ל טעה בדברי, ואח"כ הוכיח שר' גרשון טעה באותה השגה.

177 בדף יא ע"א, סי' מח, כתב: "וידעתי שהס' [פר] הנ"ל כל כוונתו רק לדחות דברי הגר"א".

178 בספרו בית יעקב, ירושלים, תרמ"ד, בהקדמה. בספרו כתב כמה דוגמאות להצדיק את הגהות הגר"א.

ו. הגהות הגר"א ותקנת רגמ"ה

מקום נוסף שבו ביקר ר' גרשון את הגהות הגר"א, ודברי תשובתו של ר' ברוך ברודא, יש בהם עניין לתקנת רגמ"ה. ר' גרשון כתב:¹⁷⁹

וראיתי להגר"א שהגיה הרבה בכרייתא זו ומפרש לה ע"פ הגהתו, ומלבד שאין דעתי נוחה מזה לשבש גירסת ספרים ישנים ובפרט שהגיה כן בר"ש ז"ל, ואם נבא להגיה כ"כ הרבה ח"ו אתה נותן תורת כל אחד בידו.

וזו תשובת ר' ברוך:¹⁸⁰

הנה הוא עלה בדעתו המשובשת שהגר"א הרבה להגיה גרסות חדשות מסברא בעלמא מחמת דקדוק קל וחלוש, והנה הגר"א בביאורו על יו"ד סי' רעט סק"ב כתב ז"ל: והגהת ספרים מסברא עבירה גמורה היא ע"ש, וא"כ איך פה קדוש כמוהו יסתור דברי עצמו, אך כבר העידו תלמידיו הגאונים ז"ל ששמעו מפה קדוש הגר"א שלא חידש שום הגהה וגירסא חדשה עד שהיה לו כמה וכמה ראיות ברורות מש"ס ע"ד [=על דרך] הנגלה ויותר ע"ד הנסתר כמ"ש בהקדמת ספרא דצניעותא ובהקדמת פאת השולחן ותקלין חדתין, וכבר העידו כל חכמי הדור של הגר"א שעל טיפת דיו של הגר"א צריכים לישוב ולעמול שבעה נקיים.¹⁸¹

דברי ר' ברוך דורשים הסבר.

עד עתה ראינו, בפרק חמישי, כי לפי ר"ת אפשר להגיה אם מסתמכים על נוסח הנמצא בספרים ישנים. ברם, לפי דברי ר' ברוך, אפשר להגיה אף אם אין לפנינו ספרים ישנים. צא וראה שר' ברוך הצדיק את הגהות הגר"א, ולא ציין כי היו לפני הגר"א מקורות ישנים. לדבריו הגר"א הגיה על יסוד ראיות שהיו לו. רוב הראיות הללו לא נתפרשו בדברי הגר"א. אולם עד כמה שנתפרשו ראיות אלו בדבריו, אנו רואים כי הן ראיות פרשניות. לאמור, יש בפנינו קשיים פרשניים בהבנת הסוגיה, ועל פי הנוסח המוצע ע"י הגר"א, יוסרו הקשיים הללו. למעשה אלו הן הגהות מסברה, להן התנגד רגמ"ה. גם הרמ"א בשו"ע, וגם הגר"א עצמו בביאורו שם, התנגדו להגהות מסברה. א"כ על מה מבוסס יסוד ההיתר של הגר"א להגיה. לפי דברי ר' ברוך עולה כי שני נימוקים יש להיתר להגהות ע"י הגר"א. האחד, ריבוי הראיות של הגר"א. השני, עוצמת הראיות, שהרי הן בניות על יסוד הנגלה והנסתר גם יחד. מובן שאלו דברים שאין להם שיעור, שהרי לא נתפרש כמה ראיות יש להביא, וכמה מהן יהיו בנגלה וכמה בנסתר. במלים אחרות, השיקול אם מותר להגיה אם לאו, הוא שיקולו של המגיה עצמו על פי הכרת כוחו העצמי בתורה.

179 סדרי טהחת על כלים, פיעטרקוב, תרל"ג, דף צא סע"ב.

180 בית יעקב, דף ו ע"ב.

181 המליצה לקוחה מדברי הרוחיד"א בשו"ת יוסף אומץ, סי' פ (וחזר עוד על מליצה זו בספריו האחרים, ראה דברי ר"ח סופר בספרו ברית יעקב, ירושלים, תשמ"ה, עמ' ז הערה ט, ואין להאריך בזה כאן): רש"י ז"ל על כל אות ועל כל טיפת דיו יושב שבעה נקיים. הדברים דומים, אף שכוונתם שונה.

התייחסות אחרת לשאלה זו, דהיינו על יסוד מה הרשה הגר"א לעצמו להגיה, שמענו גם מתלמידו ר' ישראל משקלוב, בהקדמתו לפאת השלחן:¹⁸²

הנה ראיתי חובה עלי לבאר בענין הגהותיו וגרסותיו החדשים, שהייתי תמה בראותי לר"ת בהקדמתו לספר הישר, שהרבה להשיב על אחיו הרשב"ם ז"ל, שהרבה להגיה בגרסות חדשות בגמ' כו' ע"ש, וגם בהגהות מרדכי פ"ג דשבת ד"ה כך נמצא בס' ישן וז"ל יש מהם מגיהים... ולזרוק מרה במגיהי הספרים ע"ש. וכי תימא לא נתגלה ספר הישר בימי רבינו הגאון ז"ל,¹⁸³ הלא בהגהות מרדכי היה רבינו הגאון בקי בע"פ. אנא דאמרי וכך נראה לפע"ד, כי ודאי ידע כ"ז רה"ג [=כל זה רבינו הגדול] ז"ל, שהרי בביאורו על ש"ע יו"ד סי' רע"ט ס"ק ב כתב ז"ל ואין להגיה... הר' דידע לה רבינו, וא"כ למה הגיה בירושלמי ותוספתא הרבה מאד. אלא כך נראה לי, כי כל דברי הר"ת והרגמ"ה והרמב"ן על הגהות תלמוד בבלי דווקא אשר מיום שנחתם ש"ס בבלי שמשו בו רבנן, סבוראי וגאוני, קמאי ובתראי, סלסלוהו הדרוהו ומסרו פא"פ [=פה אלא פה] מרב לתלמידו, מפני דאנן פסקינן כבבלי נגד הירושלמי דבתראה הוא טובא שנחתם ע"י רבינא ורב אשי, ולאורו נלך בכל אמרותיו הטהורים, והיטיב דק דקדקו בו, ודייקי וגמרי מפי רבן בגירסתו הנמסר לו מרבו, גרסות נקיים וברורים ולכן החמירו להגיהו ולתקנו. אבל בש"ס ירושלמי,¹⁸⁴ דקדים מאה שנים, ותוספות¹⁸⁵ דקדמי טובא מפני שאין מורין מן הירושלמי והתוספתות לא דקדקו וגמרו ב"י כ"כ, ולא השתמשו בו רבנן קמאי כ"כ לבררו וללבונו, ועלו בו קמשונים ושיבושים רבים.

ועוד טעם נכון, כי בימי הראשונים ובעלי תוס' לא היה הדפוס עדיין, והוי גמרי תורה שבע"פ פא"פ, והוי הדרי מאה וחד זמני והוא דמי כמאן דמנח בקופסייהו

182 מעניין שר' ברוך ברודא, המציין את הקדמת פאת השלחן, כפי שראינו לעיל, אינו מביא את תשובת ר' ישראל ביחס לשאלת הגהות הגר"א, או שהוא סבור שתנאים אלו שהוא הזכיר הם למעשה גם עיקרי תשובתו של ר' ישראל.

183 ספר הישר נרפס לראשונה בוויין, שנת תקע"א, ראה ראש פרק חמישי, והגר"א נפטר בשנת תקנ"ח.

184 אבל ר' משה ליב ליטש חזנבוים כתב בהקדמה לספרו מתא דירושלים, פרשבורג, תרל"ה, שאיסור רגמ"ה בדבר הגהות ספרים חל גם על תלמוד ירושלמי, ובעל קרבן העדה אף שהרבה להגיה לא הגיה בגוף הירושלמי אלא כתב את ההגהות רק בפירוש, וככונן זה לא אסר רגמ"ה. והוא ממשיך: "וכן שאר המפרשים הנ"ל (טונתו לר"א פולדא ולבעל פני משה) כי ידעו כי קצור קצרה ידם בו מגודל עומקו, לכן עשו ההגהות רק בפירושם ולא בו כלל וכלל". אין הוא מזכיר כאן את פירוש של הגר"א ואת הגהותיו. אמנם בהמשך דבריו כתב: "אבל כל זמן שלא זכינו לביאת אליהו הנביא ומלך משיחנו חלילה לנו להגיה כפי דעתנו ואפי' אדם גאון [ההדגשות במקור. יש"ש] בגמטרי" ס' (מסכתו) [סוגריים אלו במקור] ששים המה מלכות ר"ת ש"ם ב"פז [הגרש נמצא במקור ולא נתברר לי פשרו] ערוכות, יוסיף על מספר גאון אחת לגרעון, ויהיה במספר אין ידע כי שכלו אפס ולא ישבש נוסחות". נראה שהמחבר רמז כאן שהגר"א לא נהג כהלכה הואיל והגיה בירושלמי עצמו, ומפני כבוד הגר"א לא כתב זאת כמפורש.

185 היינו תוספתות-תוספתא, וכן בהמשך דבריו מצינו שכתב כן, וכוונתו לתוספתא.

ובכייסיהו ולא הוו רבו שיבושים, אבל בזמן שנתגלה הדפוס וכל הלימוד בספרים נדפסים ובטלו השקדנים בגירסא למיגרס ולמיחזר הרבה, וחזינן דשכיחי שיבושים רבים דעיילי ממעשה אומנות הדפוס, שהאומנים ע"ה [=עמי הארץ] ומלכם מוסיפים לפרש התיבות הכתובים בר"ת כרצונם בזדון ובשגגה, ויש חסרונות וחילופים משורה לשורה ומאותיות ותיבות המשתנים בקל, ובפרט בירושלמי ותוספתא לא גרסי בהו ולא רגילי בלישנא קלילא וקייטא, ודאי דא"א לפרשם בלי הגהות. והכי חזינן לרבותינו הראשונים הר"ש ובעלי תוס' והראב"ד והרשב"א והרמב"ן ז"ל שהגיהו בירושלמי ותוספתות גם בזמנם... וכבר כתבתי בהקדמתי לספר תקלין חדתינן ששמעתי מפה קדוש הגאון האמיתי כמוהר"ח ז"ל מוולאז'ין ששמע מפי רה"ג שלא חידש שום הגהה עד שהיה לו ראיות ברורות מתושבע"פ לא פחות מט"ו מקומות, ובנסתרות עד ק"ן מקומות... ואם לא נתגלה לנו כל טעמיו נקוט מיהא חדא, או תרין טעמי ברירי הנגלות לנו וממקומו מוכרע.

שמענו מדבריו כי החרם של רגמ"ה חל רק על התלמוד הבבלי. הוא מנמק זאת בכך, שהיות שהתלמוד הבבלי הוא הבסיס לקביעת ההלכה, הרי שכל הדורות עסקו הראשונים בתלמוד הבבלי ודקדקו בדבריו והביאוהו לשלמות, ולכן הנוסח שלו מדויק ומוגה. ברם בתלמוד הירושלמי ובתוספתא לא עסקו, שהרי אין אנו קובעים לפיהם את ההלכה, ולכן הנוסח שבו לא נשמר ונפלו בהם שיבושים, וממילא מותר להגיהם.

נראה כי ר' ישראל חש שתשובתו אינה מספקת באשר לדרכו של הגר"א, שהרי הגר"א הגיה גם את הבבלי. לכן חידש ר' ישראל נימוק נוסף. נכון הדבר כי התלמוד הבבלי הוגה במשך הדורות, ונוסחו מדויק. ברם כתוצאה מהמצאת הדפוס, החלו להיווצר טעויות ושיבושים גם בתלמוד הבבלי, שהרי המדפיסים אינם בקיאים בנוסח. נמצא שנוסח התלמוד הבבלי חזר והפך להיות נוסח משובש, והרי הוא דומה עתה במצבו למצב שבו נמצאים התלמוד הירושלמי והתוספתא. לאמור, כולם הם ספרים משובשים, וממילא מותר להגיהם. *

תשובתו של ר' ישראל היא תשובה כללית יותר מתשובתו של ר' ברוך, כי לפי דבריו ההיתר להגיה הוא משום שנשתנו הנסיבות, ואינו קשור רק לכוחו התותני של המגיה. ברור שכדי להגיה יש להיות גדול בתורה, שהרי הוא ציין שלהגר"א היו ט"ו ראיות בנגלה, וק"ן ראיות בנסתר, על כל הגהה והגהה, אבל אין זה התנאי היחיד.¹⁸⁶

ה ס כ מ ו ת

הסכמת הרב הגדול הגאון המפורסם מוהר"ר משה מינץ נ"י אב"ד דק"ק אובן ישן.

רבות שבעו נפשות אישי" נחלתו, מפרי מעללי איש אשר לחדשו יבכר' תנוכתו, הארון שר האבירים, **אנטאן שמיד** כדפיס בקריה מלך רבוינא. אשר שם סחרו ואתנו קרש, עשות ספרי' הרבה בדפוס אשר הוקם מחדש, טוב עיניו ויפה רואי עיניו יחוו ועפעפיו ישיח כי הוד והדר פעלו. כליל הוא בהדרו, על כל מדפיסי בני דורו, לגנה ברק זהר אותיותיו יאורו נתיבות אור ועונג זופיע כבקר לא עבות, עינים מאירות ומשמחים לבבות. כל הון יקר תמצאנה, בכל אשר הוא עושה וידיו תכצעה, מראשית ועד אחרית ידיו אמונה, עושה סלאכת ה' בלי רמי', וידיו תעשינה תושי'. כאשר כל אדכ' חוו ואנוש יביט בהרבה ספרים אשר על פועל ידו הופיע בער' בתחומי ישראל והיו לאור עולם, אותיותיו מתאימות מזהירים, כספיר ויהלום, עתה אישבעה שוכע שמחות, וכל הערים יפצחו רינה, כי באהבת ה' את עמו נתן בלב הארון הנ"ל אשר בכחו יער לעשות כוונים למלאכת שמים, להרחיב גבול ישראל להנביר אשיות התורה, לקבוע בדפוסו ספרי **התלמוד** בטה אוצר בית הדפוס שלו בחותם תכנית כליל עפי מעשי ידי אומן פרופס מאמ שטרדאם, כאשר הראה הנמתו בעלים לתרופה, כל הואיהם ישכחו עוד תפוצינה ערי ישראל כטוב מעש צרי אשר הביא י' לידו למען יגהה מזורי השניאות כהרי כדרי אשר עיני בית ישראל עליהם המה הגהות של הגאון המנוח המפורסם בבקיאות בכל אפיקי הש"ס ותוצאותיה, מו' **ישעי פיק**. ואחריו יאיר נתיב נר לרגלינו הגהות של הגאון רבן של ישראל החסיד האמתי מו' **אליהו ווילנר**, כבר נודע עוצם בקיאותו בכל הדרי התורה ומשכיותיה, המה כללו המסילה לכען לא יעבטון ארחות התלמוד להוגיה, וכעתה מיומי לא יחס לכחו להיות זרוע לאיש אמונים הנ"ל ועזר כצדו הדיה כפי השיג ידו בגופו וכמאודו. לא ישלים את אויביו, וחת מריביו, כי קנאו אשר יפגעו בו לעשות כתבניתו משנאי ה' המה, להשיג גבול רעהו וזאת תורת האדם. והכמת נמוסי בני קרם. אהבת ריעים והמימי דעים, ואשר יצא לעזרת ה' ועזרת הארון הנ"ל זכר רב כונו יביעו, ותהלותיו ישמיעו, יתברך בנפשו ומאדו, ויגל כבודו ויהי כזית רענן הודו. כי המדבר בכבוד התורה הבע"ח יום א יב סין תקסה לפ"ק פה אובן ישן הצעיר.

משה מינץ מבראד.

הסכמת הרב הגאון המפורסם האברך מוהר"ר יעקב ארנשטיין אב"ד דק"ק לבוב והקרייו יצ"ו.

אכשר דרא רכים העם המתאמים להיות סביב למשכנותם בהיס כלאים ספרי דבי רב. ולהיות כי עפי פקודת אדוננו האדיר הקיסר יר"ה, הספרים הנדפסים חוץ למדינה המה בכל יבואו למדינתנו ומעט המה הנשארים עדיין מספרי הש"ס אשר נדפסו בע"מ ווינא. וע"כ רבים ישוטטו לבקש דבר י' ולא מצאו, ומעט הנמצאים המה ביוקר גדול, עד שכמעט א"א להשיגו, כעת נדרשתי לאשר שאלוני, נמצאתי לאשר בקשוני הארון הגדול **אנטאן שמיד** ק"ק פרויווילעגירטר בוכדוקר בע"מ ווינא ע"י אמצעי ה' הרבני המפלג החכם השלם הנגיד מוהר"ר זאב דוב שיה מק"ק זאמושט, לאשר עלה על לבו להדפיס מחדש ספרי הש"ס, וכפי דברי הרבני הג"ל נשלחו כבר להארון הג"ל הגהות מהגאון האמתי החסיד המפורסם מוהר"ר **אליהו זלה"ה מוילנא**. ולהסכים על גוף הענין, דבר שפתיים בזה. אך למותר, ולגדור נדר בזה מבלי להדפיסן שנית, מלבד כי עפי פקודת אדוננו קיסר יר"ה, חלילה לנו מעשות כדבר הזה. מה גם כי איך קרני בכך, אמנם לאשר נשאלתי על הענין, אם לא יהיה בדבר חשש איסור כי לא כלתה עריין זמן החרם מהדפסת הש"ס כדה"פ לזאת באתי להודיע כי אין מיהוש בדבר הזה חלילה, מאחר שהספרים הנדפסים חוץ לכדינתנו המה בכל יבואו למדינתנו, איה איפה יאסר לנו לדפוס הספרים פה' ניצא כדבר תראה בהסכמת הגאון בעל נפשת יחוקאל בהדפסת הש"ס דפוס ברלין שנת תצ"ד. וכנהג רבות כמעמי היתר לכל יתול החרם ע"ז, ומעתה כל המקרים לקנות הש"ס הנ"ל הוא מוזמן לכרכה. דברי אלה לכבוד התורה ולמדינה לשמה יוסו י' סין תקסה לפ"ק פה לבוב:

הק' יעקב דופ"ק לבוב ורגליל.

שער שלישי

משנת ת"ר עד שנת תש"ד